

Van oude waarden naar nieuwe waarde

NYFER
Maliestraat 1
3581 SH UTRECHT
T 030-2364703
F 030-2368345
E nyfer@nyfer.nl
I www.nyfer.nl

Dit onderzoek is uitgevoerd op verzoek van en met financiële steun van Agro & Co. De visies en conclusies weergegeven in dit rapport komen niet noodzakelijkerwijs overeen met die van de opdrachtgever

© auteursrecht NYFER, Utrecht, december 2009

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Van oude waarden naar nieuwe waarde

Bouwstenen voor de herbestemming van Brabantse kloosters

Addy Schuurman
Leo van der Geest

Inhoud

Samenvatting en conclusies in hoofdpunten	7
Inleiding	11
1 De leegloop van kloosters in Noord-Brabant	15
1.1 Krimp en verdwijning van kloostergemeenschappen	15
1.2 Herbestemmingsopgave	17
1.3 Economische waardering van cultureel erfgoed	19
1.4 De traditionele taken en functies	20
1.5 Oude en nieuwe waarden	23
1.6 Conclusie	26
2 De opkomst van de beleviseconomie	27
2.1 Ontwikkeling van de beleviseconomie	27
2.2 Economische kenmerken	28
2.3 Verschillende soorten beleving	30
2.4 Omgeving en beleving	32
2.5 Kansen voor kloosters?	34
2.6 Conclusie	39
3 De markt voor zingeving en bezinning	41
3.1 Maatschappelijke trends	41
3.2 Ontkerkelijking	43
3.3 Spiritualiteit	48
3.4 Kloosters als centra van bezinning	53
3.4.1 Godshuizen/kloosters	53
3.4.2 Spirituele bijeenkomsten	54
3.4.3 In retraite	56
3.5 Religieus toerisme	57
3.5.1 Kloosterbezoek	57
3.5.2 Pelgrims in een modern jasje	59
3.5.3 De paden op, de lanen in	62
3.5.4 Op zoek naar lokale identiteit	64
3.5.5 Tot slot	65
3.6 Conclusie	65
4 Centra van zorg	67
4.1 Zorgcentra	67

Van oude waarden naar nieuwe waarde

4.2	Zorg voor ouderen	68
4.3	Palliatieve zorg	71
4.4	Arbeid en zorg	76
4.5	Conclusie	77
5	Publieke centra	79
5.1	Publieke ruimte	79
5.2	Wijkcentra	80
5.3	Centra van cultuur, onderwijs en wetenschap	81
5.4	Conclusie	82
6	Oude waarden verzilveren	83
6.1	Markten	83
6.2	Leefstijlen en doelgroepen	85
6.3	Immateriële waarden, doelgroepen en markten	90
6.3.1	(Religieuze) beleving en bezinning	90
6.3.2	Historische, culturele en esthetische waarden	91
6.3.3	Authenticiteit	93
6.3.4	Ontsnapping: rust, stilte, afstand	94
6.3.5	Sociale betrokkenheid/zorg	95
6.3.6	Gemeenschap, identiteit	97
6.4	Conclusie	98
7	Organisatie en financiering van de herbestemming	99
7.1	Ontwikkeling van levensvatbare herbestemmingsopties	99
7.2	Financieringsopties	101
7.2.1	De eigenaren	102
7.2.2	De overheid	103
7.2.3	De kerken	107
7.2.4	Particuliere instellingen en fondsen	108
7.2.5	Non-profit projectontwikkelaars	109
7.2.6	Buitenlandse voorbeelden van private financiering	114
7.2.7	Conclusie	116
7.3	Organisatorische opties	118
7.3.1	Herbestemmingsopgave	119
7.3.2	Betrokken partijen	119
7.3.3	Rol van de coördinator	124
7.4	Conclusie	127
	Literatuur	129

Samenvatting en conclusies in hoofdpunten

- Kloosters zijn een beeldbepalend element van het Brabantse land en de Brabantse cultuur. Door secularisering en vergrijzing worden de kloostergemeenschappen steeds kleiner en ouder; de gemiddelde leeftijd van de nog aanwezige kloosterlingen ligt ruim boven de tachtig jaar. Binnen een beperkt aantal jaren zullen andere bestemmingen voor de kloosters moeten worden gevonden. Zonder nadere maatregelen is het risico groot dat het historisch, cultureel en religieus erfgoed dat de kloosters vertegenwoordigen, door gedwongen verkoop of sloop verloren gaat.
- De kloosters vertegenwoordigen een maatschappelijke waarde die uitgaat boven hun waarde als onroerend goed. De meerwaarde zit in hun religieuze en historische karakter, hun soberheid en authenticiteit, en de rust, stilte en afstand die zij uitstralen. Daarnaast staan veel kloosters symbool voor sociale betrokkenheid (zorg), onderwijs en cultuur en bepalen zij mede de lokale identiteit. Nieuwe bestemmingen die bij deze traditionele functies aansluiten, vergroten de kans op behoud van het erfgoed. De opgave is om nieuwe bestemmingen te vinden, waarbij respect voor het historische, culturele en religieuze erfgoed samengaat met een levensvatbare exploitatie.
- De opkomst van de ‘beleveniseconomie’ en de groeiende belangstelling voor ‘bezinning’ en ‘verdieping’ bieden kansen voor herbestemming van kloosters die aansluit bij hun oorspronkelijke functies en betekenissen. De ‘beleveniseconomie’ staat voor de groeiende vraag naar bijzondere, ja zelfs unieke, ervaringen; ervaringen die de consument raken en een diepe indruk op hem maken. Daarbij gaat het niet alleen om amusement en vermaak; de ervaringen kunnen ook in andere sferen liggen, zoals geestelijke verrijking (persoonlijke ontwikkeling en ontplooiing), esthetische ervaring (schoonheid en kunst) of ontsnapping aan de dagelijkse werkelijkheid. Kloosters kunnen door hun bijzondere architectuur, historie en sfeer een geschikt ‘decor’ bieden om deze ervaringen te beleven.
- Ook de maatschappelijke behoefte aan ‘zingeving’ en ‘spiritualiteit’ biedt mogelijkheden voor kloosters. Uit onderzoek van het Sociaal en

Cultureel Planbureau blijkt dat ondanks de secularisatie meer dan de helft van de bevolking in Nederland gelovig is, ook al is dat steeds vaker buiten kerkelijk verband. De eigentijdse zoektocht naar de grote levensvragen creëert nieuwe markten, waar de kloosters vanuit hun traditionele competenties op kunnen inspelen. Verscheidene kloosters bieden al een gevarieerd programma van retraites, bezinningsweekends, spirituele bijeenkomsten e.d.

- Diverse kloosters hebben een historie als centra van productie. Nieuwe bestemmingen kunnen hierbij aansluiten. De authenticiteit en traditie van het klooster-'merk' worden dan benut om waarde toe te voegen aan het product. Een succesvol voorbeeld hiervan zijn de kloosterbrouwerijen, met het trappistenbier als meest bekende product. Andere voorbeelden zijn de vestiging van ambachtelijke en kunstnijverheidsbedrijven, zoals restaurateurs, edelsmeden, boekbinderijen en glas-in-loodbedrijven, in oude kloosterpanden.
- Ook de zorgmarkt biedt kansen voor herbestemming van kloosters. Door wijzigingen in de AWBZ zal de private markt voor ouderenzorg groeien. In de VS kiezen al steeds meer ouderen voor *Life Care Communities* om goed verzorgd hun oude dag door te brengen. Een ander marktsegment zijn hospices waar mensen hun laatste levensdagen in een intieme sfeer doorbrengen, omringd door hun naasten en familieleden en weg van de kille, klinische ziekenhuizen. Ook als gezondheidscentra, wijkcentra of opvangcentra kunnen kloosters hun waarde voor de lokale gemeenschap behouden. Daarnaast zijn vele bestemmingen mogelijk in de sfeer van onderwijs en wetenschap, kunst en cultuur of als openbare ruimte.
- Tegenover geslaagde voorbeelden van herbestemming staan evenzoveel gevallen waarin het karakter van het klooster verloren is gegaan nadat de kloosterlingen het pand hadden verlaten. De maatschappelijke meerwaarde van kloosters is een 'publiek goed', dat niet in de marktprijs (de waarde als onroerend goed) tot uitdrukking komt. Als er geen partijen zijn die in dit 'publieke goed' willen investeren, is er geen enkele garantie dat de meerwaarde behouden kan blijven.
- Voor het behoud van monumenten, natuur en landschappen zijn publieke middelen beschikbaar, zowel bij het Rijk en de provincies als

gemeenten. Daarnaast zijn er private organisaties en initiatieven die tot doel hebben erfgoed in stand te houden. Dit kunnen zowel stichtingen (bv. de provinciale landschapsstichtingen), verenigingen (bv. de Vereniging Natuurmonumenten) als vennootschappen (bv. N.V. Monumenten Fonds Brabant) zijn. Er is echter geen organisatie die zich op behoud van de Brabantse kloosters richt en over de expertise en financiële middelen beschikt om nieuwe functies te realiseren die bedrijfseconomisch haalbaar zijn en immateriële waarden respecteren.

- Een nieuw op te richten ontwikkelmaatschappij voor Brabantse kloosters kan de weg effenen voor samenwerking tussen (a) financiers die bereid zijn te investeren in maatschappelijke doelen, (b) vastgoedontwikkelaars die over de ervaring en creativiteit beschikken om cultureel erfgoed te herontwikkelen en (c) publieke partijen die het planologische traject beheersen en mogelijk een bijdrage in de financiering kunnen leveren. Essentieel is dat zo'n maatschappij het vertrouwen heeft van de huidige eigenaren en bewoners. Hun huisvesting en zorg moeten gegarandeerd zijn.
- Een ontwikkelmaatschappij hoeft niet zelf de exploitatie van vrijkomende kloosters ter hand te nemen, maar brengt financiers, ontwikkelaars en gebruikers bij elkaar vanuit een overkoepelende visie op behoud van het erfgoed. Door bundeling van kennis en expertise kan zij ontwikkelingen in gang zetten die op het niveau van individuele projecten wellicht niet van de grond komen. Om slagvaardig en effectief te kunnen handelen moet zo'n organisatie over eigen vermogen beschikken. Een *revolving fund* van een zekere omvang maakt het mogelijk om onrendabele projecten niet bij voorbaat af te wijzen, maar te financieren vanuit de opbrengsten van rendabele projecten.
- Hoewel er voorbeelden zijn van passende herbestemming met respect voor het cultuurgoed, zoals bezinningsinstituut ZIN in Vught, gaat het hier om uitzonderingen. Een meer systematische en integrale aanpak kan de kansen op dergelijke initiatieven vergroten.

Van oude waarden naar nieuwe waarde

Inleiding

De provincie Noord-Brabant is van oudsher rijk aan kloosters. In een inventarisatie een aantal jaren geleden kwam men uit op 247 kloostercomplexen met een cultuurhistorische waarde.¹ Deze kloosters zijn een beeldbepalend element van het Brabantse land en de Brabantse cultuur. Dit culturele en religieuze erfgoed staat echter sterk onder druk. Door secularisering en vergrijzing worden de kloostergemeenschappen steeds kleiner en ouder. De monumentale kloostercomplexen zijn te groot geworden voor de nog overgebleven bewoners. Verschillende kloosters zijn al noodgedwongen verkocht en hebben een nieuwe bestemming gekregen als appartementencomplex of conferentieoord. Gezien de hoge leeftijd van de bewoners zullen ook voor kloosters die nog niet verkocht zijn, binnen een beperkt aantal jaren andere bestemmingen moeten worden gevonden. Dit moeten bij voorkeur bestemmingen zijn die aansluiten bij de waarden die deze gebouwen en plekken hun zin en betekenis hebben gegeven. Enerzijds uit respect voor de nog overgebleven bewoners, maar anderzijds ook omdat op die manier iets van de historische, culturele en religieuze waarde behouden kan blijven.

De vraag of nieuwe bestemmingen voor kloosters zijn te vinden die passen binnen hun traditie, is niet eenvoudig te beantwoorden. Weliswaar voelen veel mensen in deze tijd van gejaagdheid, vluchtigheid en ontkerkelijking een behoefte aan rust, verdieping en bezinning, maar hoe zich dit zou kunnen vertalen in een geldstroom waaruit zinvolle herbestemmingen van kloosters zijn te financieren, is niet onmiddellijk duidelijk. Heel veel tijd voor het vinden van een antwoord op deze vraag is er niet.² Als niet binnen luttele jaren oplossingen worden gevonden voor de leeg komende kloosters, zullen gedwongen verkoop of sloophamer een oplossing forceren.

Tegen deze achtergrond wil de Brabantse ontwikkelmaatschappij Agro & Co onderzoeken of er daadwerkelijk mogelijkheden zijn om met gebruikmaking van de oude waarden die in de kloosters zijn belichaamd, nieuwe waarde te creëren.³ In dat kader heeft Agro & Co aan NYFER

---

¹ Heijsteeg, 2003: *Monumentale kloostercomplexen in Noord-Brabant in de gevarenzone*, p. 17.

² Mede door het 'Jaar van het religieus erfgoed' (2008) is de maatschappelijke aandacht voor de leegstand van kloosters sterk toegenomen. Dit heeft vooralsnog echter niet geleid tot oplossingen voor de problematiek van dreigende leegstand en sloop.

³ Agro & Co, 2008: *Nieuwe markten in het Brabantse land. Waardecreatie, ondernemerschap en regionale ontwikkeling*.

gevraagd om een verkennende studie uit te voeren. Deze moet zich richten op de vraag waar economisch haalbare mogelijkheden liggen om nieuwe bestemmingen voor kloosters te vinden die aansluiten bij hun oorspronkelijke functies en betekenis.

Opzet van het onderzoek

In hoofdstuk 1 bespreken wij de leegloop van kloosters in Brabant en de (immateriële) waarde die zij vertegenwoordigen. Het hoofdstuk verkent de functies die kloosters in het verleden hebben vervuld en probeert daaruit aanknopingspunten af te leiden voor nieuwe, eigentijdse bestemmingen. Wat hebben kloosters ook in onze tijd nog te bieden en hoe kunnen hun bijzondere karakteristieken zich vertalen in een koopkrachtige vraag? Met andere woorden, hoe kunnen oude waarden worden ingezet om nieuwe waarde te creëren? Hiervoor moet duidelijk zijn, waaruit het bijzondere karakter van de Brabantse kloosters bestaat.

In de daaropvolgende hoofdstukken worden markten verkend waarop kloosters zich kunnen richten, met gebruikmaking van hun bijzondere karakteristieken. De eerste is de veel besproken opkomst van de beleveniseconomie (hoofdstuk 2). Wat wordt hiermee bedoeld en is hier werkelijk sprake van een belangrijke maatschappelijke trend die nieuwe markten creëert? Hoofdstuk 3 zoomt dieper in op de maatschappelijke behoefte aan 'bezinning'. Welke ontwikkelingen liggen hieraan ten grondslag en welke nieuwe markten kunnen daardoor ontstaan? In hoofdstuk 4 staan ontwikkelingen op de zorgmarkt centraal en wordt besproken hoe kloosters hierop kunnen inspelen. Hoofdstuk 5, ten slotte, verkent mogelijkheden om kloosters in te zetten als publieke ruimten.

Na deze *tour d'horizon* van marktkansen gaat hoofdstuk 6 dieper in op de mogelijkheden om deze kansen te verzilveren. Voor welke doelgroepen kunnen kloosters een aantrekkelijk aanbod van goederen, diensten en belevenissen bieden en is er enig inzicht in de koopkrachtige vraag die hiermee kan worden aangeboord? Omdat kloosters ook (immateriële) waarde vertegenwoordigen die niet of niet volledig tot uitdrukking komt in koopkrachtige vraag, staat het hoofdstuk ook stil bij alternatieve economische benaderingen om de waarde van het erfgoed te bepalen.

Hoewel er aan de ene kant een duidelijke maatschappelijke vraag is naar wat kloosters kunnen bieden en aan de andere kant een aanbod van ‘monastiek kapitaal’, weten vraag en aanbod elkaar (nog) onvoldoende te vinden. In veel gevallen ontbreekt een ‘markt’ voor dit specifieke erfgoed. Wil er daadwerkelijk zo’n ‘markt’ kunnen ontstaan, dan moet aan bepaalde financiële en organisatorische voorwaarden zijn voldaan. Hoofdstuk 7 verkent de randvoorwaarden en bespreekt een aantal opties om de problematiek van de ontbrekende markt voor monastiek erfgoed op te heffen. Het rapport sluit af met een samenvatting en conclusies.

Van oude waarden naar nieuwe waarde

1 De leegloop van kloosters in Noord-Brabant

In de afgelopen decennia is het aantal kloosters en kloosterlingen sterk afgenomen. In de komende jaren ligt een nog sterkere daling in het verschiet. Dit creëert een omvangrijke herbestemmingsopgave voor Brabantse kloosters. Bij het vinden van nieuwe bestemmingen moet bij voorkeur worden aangesloten bij geestelijke en wereldse functies die kloosters vanouds hebben vervuld. Op die manier komen hun bijzondere 'waarden' het best tot hun recht.

1.1 Krimp en verdwijning van kloostergemeenschappen

Het aantal kloosters en kloosterlingen is in de afgelopen veertig jaar fors afgenomen. Werden er in 1970 nog ruim 40.000 religieuzen geteld, op dit moment wordt het aantal van 9000 niet gehaald (zie tabel 1.1). Vrouwen zijn in de meerderheid; het aantal broeders overschrijdt inmiddels de duizend niet meer. De bevolking in de kloosters maakt deel uit van 159 organisaties.⁴ Ongeveer zestig gemeenschappen zijn in Brabant gevestigd, minder dan vijftig in Limburg en circa vijftig in de rest van Nederland.⁵

Tabel 1.1 Aantal Nederlandse religieuzen in binnen- en buitenland, 1967-2007

	Zusters	Broeders	Priester-religieuzen	Totaal
1967	28.613	6.265	9.287	44.165
1975	24.315	4.551	6.953	35.819
1985	18.573	2.963	4.678	26.214
1995	12.802	1.858	3.255	17.915
2007	6.015	855	1.548	8418

Bron: KASKI en Schepens, Spruit en Kregting, 2002, p. 54.

De sterke afname van de kloosterbevolking wordt veroorzaakt door een gering aantal intredingen, waardoor de vergrijzing in alle hevigheid heeft

⁴ Het aantal organisaties dat in februari 2009 aangesloten was bij de koepelorganisatie van de kloosters, de Konferentie Nederlandse Religieuzen.

⁵ Stichting 2008 jaar van het Religieus Erfgoed, 2008: *Geloof in de toekomst! Strategisch plan voor het Religieus Erfgoed*, p. 47.

toegeslagen. De kloosterbevolking sterft langzaam uit. Hierbij moet men wel onderscheid maken tussen de actieve en contemplatieve ordes. De vergrijzing treft vooral de actieve ordes en in mindere mate de contemplatieve ordes (zie tabel 1.2). Dat komt onder andere doordat zich voor deze laatste nog steeds nieuwe leden aan de kloosterpoort melden. Want ofschoon het aantal uittredingen het aantal intredingen overtreft – in de periode 1977-2000 traden minder dan 800 broeders en zusters in, terwijl er ruim 1100 kloosterlingen uittraden⁶ – treden nog steeds nieuwe broeders en zusters tot de contemplatieve ordes toe.

Tabel 1.2 Aandeel 65-plussers onder reguliere geestelijken (in %)

		1975	2000
Vrouwen	Actieve ordes en congregaties	48	92
	Contemplatieve ordes en congregaties (monialen)	37	81
Mannen	Zelfstandige broedercongregaties	35	83
	Broeders in priesterordes en -congregaties	-	68
	Broeders in contemplatieve ordes en congregaties (monniken)	-	53

Bron: Schepens, Spruit en Kregting, 2002, p. 59.

Van 1977 tot 1997 werd bijgehouden hoeveel kloosterlingen werkten. Ook dit aantal daalde fors. Van de actieve ordes of congregaties⁷ was in 1976 nog 52% van de zusters, 65% van de broeders en 84% van de priesterreligieuzen werkzaam. In 1997 bedroegen die percentages 17%, 46% respectievelijk 60%.⁸ Na 1997 is het aantal werkenden niet meer geregistreerd omdat het cijfer ernstig vervuild raakte. Kloosters gaven de mate van werkzaamheid aan naar eigen inzicht en dat liep van klooster tot klooster sterk uiteen. Huishoudelijk werk, werk in de bibliotheek, administratief werk of onderhoudswerkzaamheden kan men tot in lengte van dagen uitoefenen, ook al is dat op heel bescheiden wijze.

⁶ Schepens, Spruit en Kregting, 2002: *De Rooms-Katholieke Kerk in Nederland, 1960-2000*, p. 56.

⁷ De contemplatieve ordes zijn hier niet meegerekend omdat zij sowieso niet werken.

⁸ Schepens, Spruit en Kregting, 2002: op. cit., p. 57-58.

1.2 Herbestemmingsopgave

Met het krimpen van de gemeenschappen zijn de kloostercomplexen te groot geworden. Veel ordes en congregaties hebben in de afgelopen jaren gemeenschappen samengevoegd en de daarbij vrijgekomen complexen zijn afgestoten. Daardoor hebben de gebouwen andere functies gekregen. Een inventarisatie uit 2003 toonde aan, dat van de 247 in Noord-Brabant geïdentificeerde kloostercomplexen 64 kloosters (26%) nog een religieuze functie hebben. Circa 50 kloosters zijn herbestemd tot woningen en circa 20 tot kantoor. Ook veel culturele en zorginstellingen zijn in de gebouwen getrokken: respectievelijk 25 en 20.⁹ Niet van alle complexen is de bestemming bekend.

Dit proces van leegloop, herbestemming en/of sloop heeft in de afgelopen jaren in toenemende mate geleid tot belangstelling voor het religieus erfgoed. Voorlopig hoogtepunt was de aanwijzing van 2008 tot het jaar van het religieus erfgoed. De coördinerende stichting kwam met een strategisch plan: hoe kunnen we zorgvuldig omgaan met wat er nog rest aan waardevols? Voor de lege gebouwen moet een nieuwe economische drager worden gevonden. Want bij elke vorm van cultureel erfgoed – ook bijvoorbeeld industrieel erfgoed – wordt de toekomst van het gebouw bepaald door de vraag of er een nieuwe functie voor kan worden gevonden.

Bij de herbestemming van kerken brengen de bisdommen een zware stem in. Zij voeren een tamelijk strikt beleid. De bisschop eist een passende functie voor het lege gebouw. Bovendien stelt hij dikwijls de eis dat alle religieuze voorwerpen eruit worden gehaald (zodat alsnog veel van het oude karakter verloren gaat).¹⁰ Wanneer hergebruik strijdig is met het sacrale karakter van het gebouw en een ongewenste gebruiker in het gebouw dreigt te trekken, kiest men er regelmatig voor het gebouw te slopen.¹¹ Zo werden in de jaren 1991-2000 ruim 60% van alle leegkomende godshuizen afgebroken.

---

⁹ Heijsteeg, 2003: *Monumentale kloostercomplexen in Noord-Brabant*, p. 35.

¹⁰ Klem tussen kerk en staat. Heisa rondom hergebruik Paduakerk, in: *Katholiek Nieuwsblad*, 1-3-2002.

¹¹ Bernts, 2001: *De kogel door de kerk*, p. 26.

Tabel 1.3 Bestemming van afgestoten RK kerkgebouwen 1991-2000 (in aantallen en %)

Sloop	57	61%
Sloop en vervanging	4	4%
Hergebruik:		
- maatschappelijk/economisch gebruik	14	15%
- bewoning	10	11%
- verkocht/overdracht aan ander kerkgenootschap	9	10%
Totaal		94% ¹²

Bron: Bernts, 2001, p. 2.

De lokale gemeenschap, die vaak een initiërende rol speelt bij de initiatieven om religieus erfgoed te behouden, is dikwijls minder streng in de leer. Bij hen staan sacrale motieven niet altijd op de voorgrond, maar spelen bijvoorbeeld nostalgische, architectonische of stedenbouwkundige aspecten een belangrijker rol.

Box 1.1 Discutabele voorbeelden van hergebruik¹³

De houding van de bisdommen komt voort uit een aantal negatieve ervaringen in het verleden. Zo werd de St. Josephkerk in Den Bosch in 1989 verbouwd tot Party- en zalencentrum Orangerie, zeer tegen de wens van het bisdom Den Bosch. Anderen oordeelden positiever en noemden de herinrichting heel acceptabel of zelfs erg mooi. De aanpak is niet altijd even subtiel: de herinrichting van de kelder tot 'Tuin der Lusten' is niet de meest gelukkige keuze.¹⁴ Een ander voorbeeld is de Bernadettekerk in Helmond, die verbouwd werd tot supermarkt. Deze kerk wordt vaak genoemd als schoolvoorbeeld van ongewenste herbestemming, maar de buurt is tevreden dat het kerkgebouw hierdoor behouden is gebleven. Ten slotte is er het voorbeeld van Holland Casino in het voormalige St. Catharinaklooster in Breda. In 1814 werd het klooster kazerne, nu is het één van de meest succesvolle casino's in Nederland.

Beziet men de kloostergebouwen als een ruimte als elk ander, dan is het aantal mogelijkheden tot herbestemming weliswaar onbeperkt, maar kan er ook veel 'waarde' verloren gaan. Hierbij moet men niet alleen aan de aanwezige cultuurhistorische waarden denken, maar ook aan andere immateriële waarden die in het complex aanwezig zijn. Deze waarden

¹² Exclusief 20 kerken waarvan de bestemming nog onbekend was.

¹³ www.toekomstkerkgebouwen.nl.

¹⁴ Zie www.orangerie.nl.

vertegenwoordigen een economisch belang dat niet eenvoudig in een marktprijs is uit te drukken. Een ongedifferentieerde aanpak van het onroerend goed waarbij uitsluitend de marktprijs leidend is, kan tot kapitaalvernietiging leiden.

1.3 Economische waardering van cultureel erfgoed

Als mensen wordt gevraagd of ze een monumentaal pand, een fraai landschap of een natuurgebied in stand willen houden, zullen de meesten daar positief op reageren. Anders wordt het als ze zelf hun portemonnee moeten trekken om dat landschap of monument in stand te houden. Uit een onderzoek in Bulgarije waarin werd gevraagd hoeveel extra belasting de bevolking zou willen betalen om de beroemde Bulgaarse kloosters in stand te houden, bleek dat dit gemiddeld maar tussen de 60 dollarcent en één dollar lag.¹⁵ 39% van de bevolking had er helemaal niets voor over. Andere onderzoeken naar de bereidheid om te betalen voor de instandhouding van cultureel erfgoed laten een gunstiger beeld zien¹⁶, maar er blijft een groot verschil tussen de voorkeuren die mensen uitspreken en de bereidheid daar daadwerkelijk voor te betalen.

Een deel van het probleem is dat historische en cultuurgoederen het karakter van ‘collectieve goederen’ hebben die niet op markten worden verhandeld. Hoewel ze door de bevolking worden gewaardeerd (en dus een maatschappelijke waarde hebben), hebben ze geen ‘marktwaarde’. De gevolgen van dit ‘marktfalen’ kunnen ernstig zijn: er komen onvoldoende middelen beschikbaar om het behoud te financieren of de financiering wordt sterk afhankelijk van publieke middelen, met risico’s van politieke wispelturigheid en budgettaire problemen. Een berucht voorbeeld is het onder water zetten van een groot deel van de antieke stad Zeugma in Turkije vanwege de aanleg van een stuwdam. Omdat de waarde van het culturele erfgoed niet in de economische afweging werd betrokken, gingen unieke Romeinse mozaïeken en andere overblijfselen van de oude stad definitief verloren.

De laatste decennia hebben economen verschillende methoden ontwikkeld om de waarde van niet-marktgoederen te bepalen. Aanvankelijk werden

---

¹⁵ Mourato, Kontoleon en Danchev, 2002: ‘Preserving cultural heritage in transition economies’.

¹⁶ Voor een overzicht zie De La Torre, 2002: *Assessing the value of cultural heritage*, p. 74-75.

deze methoden vooral gebruikt om de milieu-effecten van grote investeringsprojecten in kosten-batenanalyses mee te kunnen nemen, maar inmiddels worden ze ook toegepast om andere effecten, zoals behoud van cultuurhistorisch erfgoed, in economische beslissingen te verdisconteren. Een van de belangrijkste methoden is de *Contingent Valuation methode*. Hierbij beschrijft men zo precies mogelijk wat het cultuurgoed omvat, wat de historische en institutionele context ervan is enz. Vervolgens wordt aan mensen gevraagd hoeveel zij ervoor over zouden hebben als dat cultuurgoed voor hen beschikbaar blijft. Andere methoden zijn de *reiskostenmethode*, waarbij men uit de hoeveelheid tijd en moeite die mensen ervoor overhebben om een cultuurgoed te bereiken, probeert af te leiden wat de waardering voor dat cultuurgoed is, en de *onderhoudskostenmethode*, waarbij investeringen om het cultuurgoed in goede staat te houden, beschouwd worden als een indicator van de waarde die aan het goed wordt toegekend.

Hoewel bovenstaande methoden kunnen helpen om tot waarderungen van cultureel en historisch erfgoed te komen, blijft het onmogelijk om alle overwegingen die een rol spelen bij behoud van cultureel erfgoed, in één geldbedrag uit te drukken. Ook religieuze, symbolische en spirituele waarden die niet in geld zijn te vangen, zullen een rol blijven spelen in beslissingen om erfgoed al dan niet in stand te houden.

Voor welke waarderingsmethode men ook kiest, in alle gevallen moet duidelijk worden gemaakt waarin precies de bijzondere waarde van het erfgoed ligt. In zijn theorie van het consumentengedrag heeft Lancaster beschreven dat het nut dat consumenten aan een bepaald goed ontlene, bestaat uit het nut dat zij aan afzonderlijke karakteristieken (attributen) van dat goed ontlene.¹⁷ Dat geldt zeker wanneer het gaat om historische cultuurgoederen, zoals kloosters. Om dergelijke objecten op waarde te schatten, is dus inzicht nodig in waar zij voor staan en wat zij belichamen.

1.4 De traditionele taken en functies

De kloosters hebben een lange geschiedenis die teruggaat tot de vroege Middeleeuwen; zeg maar tot de vijfde en zesde eeuw na Christus. Al in eerdere eeuwen hadden kluizenaars zich uit het openbare leven teruggetrokken om zich geheel aan meditatie en contemplatie te wijden.

---

¹⁷ Lancaster, 1991: *Modern Consumer Theory*.

Toen dergelijke kluzenaars de eenzaamheid opgaven en bij elkaar gingen wonen (dikwijls uit veiligheidsoverwegingen) ontstonden de eerste kloostergemeenschappen. Om hun leven in goede banen te leiden werden leefregels opgesteld. Verreweg de belangrijkste was van de hand van Benedictus van Nursia (+547), maar ook Aurelius Augustinus (+430) had leefregels opgesteld. Naar beide inspirators werden de ordes die hun regels aannamen Benedictijnen en Augustijnen genoemd.

Nadien zijn er verschillende golven geweest, waarin de bestaande kloosterordes hervormd werden of nieuwe ordes werden opgericht. Omstreeks 1050 was het klooster in Cluny inspiratiebron voor een grote vernieuwingsbeweging, waaruit o.a. de cisterciënzer orde voortkwam (in Nederland naar hun sobere kledij schiermonniken genaamd). De orde was van grote betekenis voor de ontginning van grote delen van Europa, ook in Nederland. In een volgende golf in de 13^e eeuw ontstonden de grote bedelorden: de Dominicanen en Franciscanen. Tijdens de periode van de Contrareformatie (16^e en 17^e eeuw) zagen onder andere de orden van de Jezuïeten, Capucijnen en Trappisten het licht.

Rond 1500 telde Nederland ongeveer 500 religieuze gemeenschappen met zo'n 15.000 leden. In de Reformatie (lees: Tachtigjarige Oorlog) werden alle kloosters boven de grote rivieren opgeheven. Het afgekondigde kloosterverbod gold echter niet voor Limburg en Brabant, voor zover deze gebieden buiten de Republiek lagen. Voor de kloosters in deze gebieden kwam echter in de Franse tijd de doodsklap. Anno 1815 was het aantal kloosters in Nederland op de vingers van één hand te tellen. Nadien werd het beleid soepeler. De vrijheid van godsdienst werd in de Grondwet (1814) opgenomen, maar desondanks duurde het nog bijna een halve eeuw voor de bisschoppelijke hiërarchie – na heftige protesten – hersteld kon worden (1853). Dit leidde tot een herleving van het kloosterleven, ook in de traditioneel katholieke gebieden Limburg en Noord-Brabant. De meeste van de nog bestaande kloosters dateren dan ook van na het midden van de negentiende eeuw. Alleen in beide zuidelijke provincies zijn nog enkele oudere kloosters actief.¹⁸

De taakopvatting van de kloosterlingen is samen te vatten in de leefregel van de Benedictijnen: ora et labora (bid en werk). Vanouds vervulden de monniken zowel geestelijke als wereldlijke taken.

---

¹⁸ Hendriks, 2008: *Kloosters als religieus erfgoed*, p. 10.

- Allereerst waren het belangrijke centra van productie, hoewel die functie allengs minder werd. Zij bezaten dikwijls grote stukken landbouwgrond, waarop diverse voedings- en genotmiddelen (bier!) werden voortgebracht, maar ook bijvoorbeeld bakstenen (de bekende kloostermoppen) en andere producten.
- Daarnaast hadden zij een belangrijke taak op het gebied van het onderwijs. Kloosterorden als de Augustijnen en Dominicanen hebben de Westerse wereld leren lezen en schrijven. De Jezuïeten onderscheidden zich daarbij ook op het gebied van de wetenschap.
- En dan waren er allerlei activiteiten op het gebied van sociale zorg (goede werken) die voortkwamen uit de christelijke moraal (barmhartigheid). Zij waren actief in de ziekenzorg, zij boden onderdak aan reizigers en ontheemden, zij waren actief in de ouderenzorg en de armenzorg. Zij boden zelfs asiel aan mensen die op de vlucht waren voor het wereldlijk gerecht. De wereldlijke overheid had geen rechtsmacht over de kerkelijke gronden (immunititeit).
- Naast deze wereldlijke functies oefenden de kloosters ook geestelijke taken uit op het gebied van contemplatie en zielzorg. Als zodanig fungeerden zij naast de seculiere geestelijkheid (bisschoppen en priesters).
- Ten slotte waren er taken op het gebied van het handhaven en uitbreiden van het geloof. Met name Dominicanen en Jezuïeten waakten over de juiste uitleg van de Katholieke leer tegenover ketters. In de 19^e eeuw kwam hierbij de verspreiding van de leer in de niet-Christelijke wereld (Afrika, Azië) door middel van de missie.

De geestelijke taken zijn in betekenis afgenomen door de secularisatie en ontkerkelijking (zie hoofdstuk 3). Veel van de wereldlijke taken van de kloosters zijn overgenomen door particulieren en de overheid. In Nederland is dat proces reeds in de 17^e eeuw begonnen, toen stedelijke overheden en rijke weldoeners de kloosters sloten en zelf scholen en armenbesturen oprichtten, oudemannen- en vrouwenhuizen openden, hofjes lieten bouwen, enz. De vestiging van de welvaartsstaat begon na 1870 met de eerste sociale verzekeringen (pensioenen, werkloosheidsverzekeringen) en de stichting van de moderne ziekenzorg. Na 1945 werd dit stelsel verder uitgebouwd met diverse sociale voorzieningen (de bijstand, de AOW). De kloosters delfden tegen deze collectieve regelingen en organisaties het onderspit.

Een belangrijke reden waarom de kloosters het aflegden tegen de wereldlijke instituties was dat de overheid, in tegenstelling tot de kerk, efficiënt, anoniem en onpartijdig was. De financiering van sociaal beleid via belastingen en premieheffing bijvoorbeeld, is efficiënt en rechtvaardig in de zin dat iedereen verplicht is naar draagkracht bij te dragen. Bovendien biedt belastingheffing meer garanties voor een continue stroom aan inkomsten. De kerken zijn veelal afhankelijk van de welwillendheid van particulieren (giften, legaten), en daarop kan men moeilijk beleid bouwen.¹⁹

Daarnaast is de hulp van de overheid anoniem en onpartijdig. De hulp van de kerken had immers een moreel doel: de ziel van de hulpbehoevende redden voor het geloof. De individuele betrokkenheid van de kerk werd door sommige hulpbehoevenden wel eens (of dikwijls) ervaren als bemoeizucht. De overheid stelde zich op dat punt veel terughoudender op. De vestiging van de welvaartsstaat na 1870 veranderde de positie van de hulpbehoevende: de sociale zorg was niet langer een gunst maar een recht en de hulpbehoevende hoefde niet langer te accepteren dat de hulp gepaard ging met de morele voorwaarden en gedragsregels, zoals de kerken die stelden.

Daarnaast speelde het professionaliseringsproces een rol bij het terugdringen van wereldlijke taken van kerken. Zorgtaken als onderwijs, ziekenzorg, maatschappelijk werk enz. werden steeds meer uitgeoefend door mensen die een gerichte opleiding hadden genoten en zich fulltime met die taken bezighielden. Ordezusters die in een ziekenhuis voor een geringe vergoeding verpleegwerk deden, daalden in de hiërarchie ten koste van goedopgeleide en beter betaalde verpleegsters. De fraters verdwenen uit het onderwijs voor onderwijzers die aan kweekscholen, lerarenopleidingen of zelfs de universiteit hun opleiding hadden genoten.

1.5 Oude en nieuwe waarden

De speurtocht naar nieuwe markten die aansluiten bij traditionele taken, zou dus in de richting kunnen wijzen die we hierboven hebben gezien: in de richting van bezinning, van maatschappelijk werk, van de cultuursector. De speurtocht zal niet makkelijk zijn. Het is immers niet voor niets dat de

---

¹⁹ Overigens hadden tot de Franse tijd kerken ook een omvangrijk belastinggebied, o.a. dankzij de tienden.

kloosters hun taken goeddeels hebben verloren. Hoe kunnen zij zich weer een plaatsje op deze markten veroveren? Daarvoor moeten we de *unique selling points* van de kloosters identificeren, dat wil zeggen de eigenschappen en waarden waarmee de kloosters zich onderscheiden van andere aanbieders op de markt en waar een aanmerkelijke vraag naar is bij een groep klanten. Deze aspecten vormen hun kapitaalbezit.

Hierbij kan men denken aan de volgende karakteristieken.²⁰

1. **Religieuze aspecten en bezinning.** Uiteraard staan de kloosters symbool voor hun religieuze functies. Het is een tehuis voor geloofstradities, voor diverse ordes en congregaties met ieder eigen leefregels, patroonheiligen enz. De gebouwen vormen een visuele verwijzing naar deze religieuze tradities en naar de aanwezigheid van de geloofsgemeenschappen, in het verleden of in de huidige tijd. In een bredere context staan zij voor de zoektocht naar het antwoord op de grote levensvragen (wie zijn wij, waarom zijn wij op aarde enz.).
2. **Nostalgische en historische identiteit.** De kloosters staan ook voor oude, lang vervlogen tijden, ‘waarin het leven nog eenvoudig en eenduidig was’. Meer in het bijzonder tonen zij aspecten van de lokale en regionale geschiedenis; zij geven hun omgeving (wijk, dorp) een rooms-katholieke identiteit. Daarmee spelen zij ook een rol in de vormgeving van de katholieke identiteit. De kloosters staan voor de emancipatiestrijd van het katholieke volksdeel en het ‘Rijke Roomse Leven’.
3. **Soberheid en hard werken.** ‘Ora et labora’ was de leefregel van de kloosters. Zij stonden voor een sober leven (het christelijk armoede-ideaal), gevuld met contemplatie en hard werken. Veel kloosters waren vanouds centra van bedrijvigheid en nog steeds worden in veel kloosters oude ambachten in ere gehouden.
4. **Echtheid, authenticiteit.** Verbonden met de sobere levensstijl van de kloosterlingen is de notie, dat de kloosters staan voor ‘het goede, ware en schone’ te midden van de vluchtigheid van het dagelijks bestaan. Waar de moderne consumptiemaatschappij staat voor onechtheid en oppervlakkigheid, dringt de monastieke samenleving door tot de kern van de dingen.

---

²⁰ Zie o.a. Jelsma, 2008: *Een plaats die ons heilig is? Godshuizen in Noord-Brabant en hun betekenis in deze tijd*, Hendriks, 2008: *Kloosters als religieus erfgoed*, p. 19-31.

5. **Rust, stilte, afstand.** Hoewel de meeste kloosters in de bebouwde kom van dorpen en steden liggen, staan zij symbool voor rust, stilte en afstand van het jachtige bestaan. Een gedeelte van de kloosters voldoet hier direct aan door de contemplatieve levenswijze. Bovendien benadrukt de in zichzelf gekeerde architectuur het isolement: een grote poort en hoge, dikke muren, een verstilde kloostertuin met gangen, waar het geluid van de drukke stad nauwelijks doordringt.
6. **Sociale aspecten: maatschappelijke betrokkenheid.** De kloosters herinneren aan de 'goede werken' die ze hebben gedaan op het gebied van maatschappelijke zorg. Maar de 'goede werken' hadden ook schaduwzijden. Voor velen zijn er ook negatieve associaties, die te maken hebben met een herinnering aan een verplichtende godsdienstige praktijk, aan uitsluiting, moralisme en godsdienstige onverdraagzaamheid.²¹
7. **Centrum van wetenschap, onderwijs en cultuur.** De kloosters roepen beelden op van strenge wetenschappelijke studie: denk aan de omvangrijke kloosterbibliotheken. Bovendien staan zij voor onderwijs en kunsten (schriftuur, religieuze muziek, architectuur, beeldhouwkunst, schilderkunst).
8. **Gemeenschap.** Het klooster staat ook voor een leven in gemeenschap en gelijkheid: samen werken, samen zich bezinnen op het bestaan. Aan de kloostergemeenschap kleeft niet zo'n hiërarchisch stempel als aan de Katholieke kerk in het algemeen of het individualistische stempel van de moderne tijd.
9. **Cultuurhistorische waarden.** Het roerend en onroerend bezit van de kloosters heeft dikwijls bijzondere waarde. De gebouwen hebben architectuurwaarden en stedenbouwkundige waarden (ze liggen vaak als een markant ankerpunt in de omgeving). Naast de bouwkunst zelf bevinden zich aan en in de kloosters veel beeldende of decoratieve kunstuitingen van kunsthistorische waarde: beeldhouwwerk in steen of hout, glas-in-loodramen, religieuze schilderijen, oud of modern.

Het eigene van de kloosters zit dus niet alleen in het materiële bezit, maar ook in immateriële zaken: het gevoel dat de kloosters oproepen. Vanuit de beleveniseconomie (zie hoofdstuk 2) weten we dat dit soort gevoelens een economische waarde vertegenwoordigen die de waarde van het onroerend goed overstijgt. De vraag is of deze waarden in harde valuta kunnen worden

---

²¹ Dit leeft bijvoorbeeld sterk in de oude textielstad Tilburg. Zie: Klem tussen kerk en staat. Heisa rondom hergebruik Paduakerk, in: *Katholiek Nieuwsblad*, 1-3-2002.

omgezet. Kunnen kloosters met hun specifieke kapitaal goederen, diensten en belevenissen produceren, waar een markt voor bestaat? De hoofdstukken 2 t/m 5 gaan daar dieper op in.

1.6 Conclusie

De leegloop van kloosters voltrekt zich in hoop tempo. Vragen wat te doen met de leegkomende gebouwen dringen zich op. Men kan ongedifferentieerd op zoek gaan naar willekeurige nieuwe gebruikers, maar daar kleven nadelen aan. Het gevaar bestaat dat binnen de katholieke kerk en de lokale gemeenschappen het draagvlak voor herbestemming verdwijnt. Bovendien gaan bij een willekeurige herbestemming veel materiële en immateriële waarden verloren. De kloosters vertegenwoordigen niet alleen cultuurhistorische waarden, maar ook immateriële waarden die herinneren aan de oude kloostertradities (zingeving, nostalgie, gemeenschapsidealen, weg uit het dagelijks leven). Deze waarden vertegenwoordigen extra kapitaal, bovenop de waarde van het onroerend goed. De vraag is of dit kapitaal in concrete producten, diensten en belevenissen kan worden omgezet.

Bij de zoektocht naar nieuwe markten geldt de regel: sluit aan bij de traditionele taken en functies van de kloosters. Dit betekent dat nieuwe bestemmingen vooral in de markt voor bezinning, in maatschappelijk werk, cultuur, wetenschap en onderwijs moeten worden gezocht. Voor deze taken en functies vormen de kloosters een geloofwaardig decor. Dit is echter geen gemakkelijke opgave, gezien het feit dat de oude functies door private instellingen en de overheid zijn overgenomen en dat dit niet voor niets is gebeurd. Maar mogelijk zijn er nog niches, waar vraag is naar bezinning, cultuur of maatschappelijk werk in een historisch decor. In de navolgende hoofdstukken zullen wij een aantal van deze niches verkennen.

---

2 De opkomst van de beleveniseconomie

Volgens trendwatchers en marketingdeskundigen is de economie in een nieuwe ontwikkelingsfase aangekomen: de beleveniseconomie. Waar in de agrarische, de industriële en de diensteneconomie respectievelijk grondstoffen, industriële producten en diensten de hoogste waarde creëerden, zijn in de hedendaagse economie unieke, persoonlijke ervaringen het meest schaarse en daardoor meest waardevolle product. Een steeds groter deel van de toegevoegde waarde zal worden bepaald door de mate waarin bedrijven en organisaties ‘unieke ervaringen’ weten te creëren.

2.1 Ontwikkeling van de beleveniseconomie

Waarom is iemand bereid om voor een biertje op het San Marcoplein in Venetië of op de Grote Markt in Brussel het dubbele of misschien wel viervoudige te betalen van wat hij gewend is in zijn stamcafé? Het antwoord op die vraag is eenvoudig. Het pilsje op het San Marcoplein is geen gewoon pilsje, maar een ‘unieke en onvergetelijke ervaring’. Een ervaring die onvergelijkbaar is met het pilsje in het buurtcafé. De meerwaarde zit niet in de kwaliteit van het gerstenat, maar in de bijzondere locatie en entourage, die je het gevoel geven dat je iets unieks en gedenkwaardigs beleeft.

Volgens Pine en Gilmore is dat, waar het steeds meer om draait in de economie. Na de agrarische, industriële en diensteneconomie zijn we nu aangekomen in de ‘experience economy’, in het Nederlands te vertalen als de ‘beleveniseconomie’.²² Het is de economie van de zintuiglijke waarneming en de emotie. Niet zozeer het product of de dienst staan centraal, maar de met dat product of met die dienst geassocieerde beleving. De consument wenst “to spend time enjoying a series of memorable events that a company stages – as in a theatrical play - to engage him in a personal way.”²³

In de ‘beleviscultuur’ of de ‘beleveniseconomie’ laten consumenten zich leiden door het gevoel: zij doen dingen die goed (leuk, lekker) voelen. Dingen die niet goed voelen, worden afgewezen of verworpen. Het gevoel zet mensen aan tot het zoeken naar belevenissen en belevingen; er moet

---

²² Pine en Gilmore, 1999: *The Experience Economy*.

²³ Pine en Gilmore, op. cit., p. 2.

intenser worden geleefd. Het SCP spreekt in dat verband van ‘de dictatuur van het gevoel’ en ziet ‘intensivering’ als één van de dominante trends van onze tijd: “Intensivering (lees: de beleviscultuur, NYFER) verwijst naar de veranderende dynamiek en de toenemende betekenis van de belevingscomponent in het moderne leven. Er moet veel méér in een leven en dat méér moet zowel afwisselend als belonend zijn. De beleving van werk, relaties, het eigen leven en het eigen lichaam, vrije tijd, sport enz. staat steeds sterker in het teken van het verlangen naar een intense en intensieve beleving en ervaring.”²⁴ In de economie betekent deze trend een verschuiving van materieel naar immaterieel. Tastbare en uiterlijke kenmerken worden ondergeschikt aan ontastbare en ‘innerlijke’ eigenschappen. In een maatschappij waar alles altijd en overal te koop is, zijn niet producten maar ervaringen schaars.

Box 2.1 De meerwaarde van emotie

Het toevoegen van emotie aan een product of dienst levert een economische meerwaarde op. We zijn niet alleen graag bereid extra te betalen voor een kopje koffie op een historische locatie, maar ook voor een kledingstuk dat aangeeft dat we erbij horen of waar geen kinderarbeid aan te pas is gekomen. Status, een goed geweten of een prettig gevoel worden omgezet in *cash*. Op allerlei manieren is de meerprijs van de emotie in producten en diensten doorgedrongen. Van het scharrelei dat ons herinnert dat we bijdragen aan het dierwelzijn tot de verzekeringspolis die een Zwitserlevengevoel oproept. Makelaars en projectontwikkelaars zien een markt voor boerderettes en middeleeuwse grachtenpanden en elke autodealer probeert ons ‘status’, ‘comfort’ of ‘vrijheid’ te verkopen in plaats van een vervoermiddel. Op weg naar huis kunt u een hamburger eten in de Las Vegas Club of de Italiaanse sfeer proeven in La Dolce Vita.

2.2 Economische kenmerken

Beleviseconomie betekent niet alleen dat de economische vraag van karakter verandert, ook andere aspecten die met het product en het productieproces samenhangen, veranderen fundamenteel van karakter. De

---

²⁴ Geciteerd in: Huysmans en De Haan, 2007: *Het bereik van het verleden. Ontwikkelingen in de belangstelling voor cultureel erfgoed*, p. 55.

markt voor belevenissen verschilt daardoor wezenlijk van de markten voor grondstoffen, industriële producten en diensten.

In de agrarische economie draait het om grondstoffen en landbouwproducten die door de producent (landbouwer) aan de natuur worden onttrokken. In de industriële economie worden grondstoffen omgezet in tastbare producten die aan specifieke eigenschappen voldoen en daardoor waarde hebben voor de gebruiker. Die gebruiker is een anonieme consument die het product in de winkel of uit de catalogus koopt. In de diensteneconomie is de economische activiteit een immateriële dienst die op verzoek van de cliënt wordt geleverd. Vragers en aanbieder staan rechtstreeks met elkaar in contact en de levering vindt plaats in een interactie tussen beiden. In de beleviseconomie is het economische product een uitvoering, een theaterstuk geworden, dat bij de deelnemer of bezoeker een sensatie teweegbrengt. Hoe beter de producent daarin slaagt, hoe hoger de toegevoegde waarde.

Ook de aard van het product verandert. Het gaat niet meer om natuurlijke grondstoffen, bewerkte producten of diensten, maar om gedenkwaardige belevenissen, waar de deelnemer op een persoonlijke manier bij betrokken is. Een geslaagde uitvoering moet de bezoeker raken, een emotie bij hem oproepen.

Het product van de beleviseconomie – de beleving – is niet op voorraad leverbaar, zoals een industrieel product, of op afspraak te verkrijgen, zoals een dienst, maar ontstaat ten tijde van de uitvoering. In het directe spel tussen vragers en aanbieder wordt bepaald of er een bijzondere, liefst unieke, ervaring tot stand komt. In die context is het niet zinvol meer om van consumenten en producenten te spreken. De producent is ‘acteur’ geworden die een ‘voorstelling opvoert’ voor zijn ‘gast’. Niet voor niets luidt de ondertitel van Pine en Gilmore’s boek: “work is theatre and every business a stage”. De bezoeker kan de voorstelling aan zich voorbij laten komen, maar liever nog participeert en acteert hij zelf daarin om een nog intensere ervaring te beleven.

In onderstaand schema, dat is ontleend aan Pine en Gilmore, worden een aantal kenmerken van de beleviseconomie samengevat en wordt aangegeven waarin die verschillen van de agrarische, de industriële en de diensteneconomie.

Tabel 2.1 Karakteristieken van de beleveniseconomie vergeleken met andere economieën

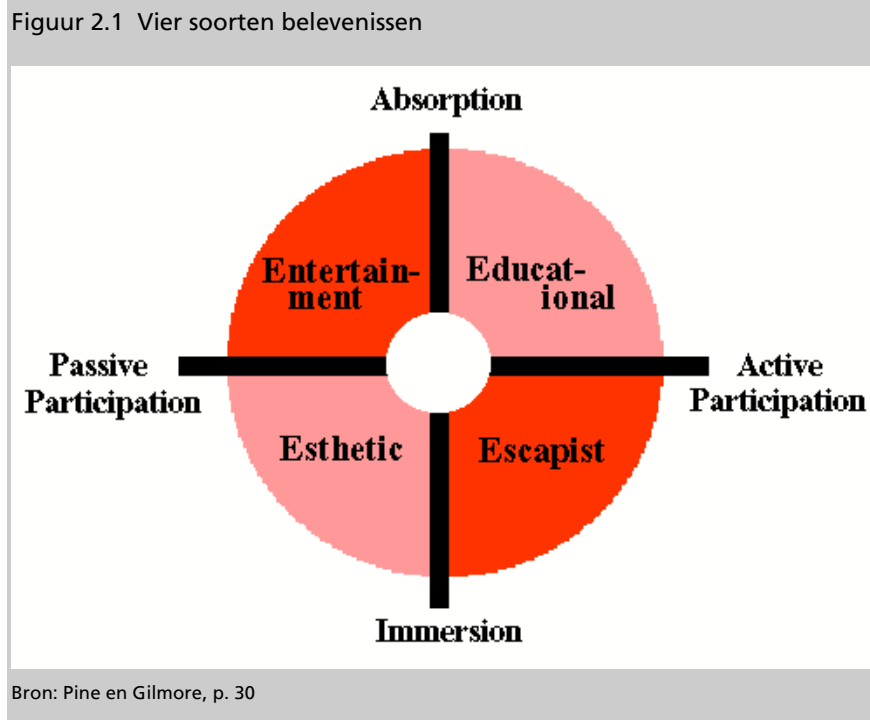
Type economie	Agrarisch	Industrieel	Diensten	Belevenis
Type product	grondstoffen	goederen	diensten	belevissen
Economische activiteit	kweken/ ontginnen	maken	leveren	opvoeren
Aard van het product	onbewerkt	tastbaar	ontastbaar	gedenkwaardig
Typisch productkenmerk	natuurlijk	gestandaardiseerd	maatwerk	persoonlijk
Beschikbaarheid	bulk	op voorraad na productie	op verzoek geleverd	ontstaat tijdens opvoering
Aanbieder	verkoper	producent	dienstverlener	acteur
Vrager	koper	gebruiker	cliënt	gast
Gevraagde kenmerken	primaire kwaliteit	specifieke eigenschappen	nut voor ontvanger	emotie

Bron: Pine en Gilmore, 1999, p. 6.

2.3 Verschillende soorten beleving

Pine en Gilmore onderscheiden vier soorten belevissen, die enerzijds samenhangen met de mate waarin men daar actief of passief bij betrokken is en anderzijds met de mate waarin men de ervaring over zich heen laat komen of er volledig in opgaat. Daarbij draait het om de relatie tussen de individu en de belevenis: vindt de belevenis in het hoofd plaats (bijvoorbeeld wanneer je toeschouwer bent) of maak je zelf deel uit van de ervaring (bijvoorbeeld wanneer je een rol speelt). Beide schalen resulteren in vier typen belevissen, namelijk *entertainment* (ontspanning), *educational* (leren), *esthetic* (genieten) en *escapist* (loskomen) (zie figuur 2.1). De verschillende dimensies sluiten elkaar niet uit. Integendeel, de ideale belevenis moet alle vier elementen in zich hebben. Een totaalervaring is zowel ontspannend als leerrijk, je moet ervan kunnen genieten alsook er helemaal in opgaan.²⁵

²⁵ Pine en Gilmore, op. cit., p. 29-43.

Het soort ervaring waar de meeste mensen bij het woord ‘entertainment’ aan denken, is het passief absorberen van een voorstelling door middel van de zintuigen, bijvoorbeeld het kijken naar een film of theaterstuk. Dat is natuurlijk niet iets nieuws van deze tijd; toneelspelers, zangers, vertellers e.d. waren er altijd al. Het passieve vermaak zal ook zeker blijven, maar naarmate de beleviseconomie oprukt, zoeken mensen ook in andere, nieuwe richtingen naar meer ongewone ervaringen.

Net als bij ‘entertainment’ absorberen deelnemers aan een leer-ervaring wat zij krijgen voorgeschoteld. Maar anders dan bij vermaak, veronderstelt leren actieve participatie van het individu. Om werkelijk de kennis (intellectueel) of vaardigheden (fysiek) te vergroten, moeten lichaam en/of geest actief worden ingezet.

Ervaringen van het derde soort – loskomen, ontsnappen – impliceren dat de deelnemer veel dieper in de activiteit betrokken raakt dan bij vermaak of

leerervaringen. Idealiter gaat hij er zelfs volledig in op. Themaparken, casino's en *virtual reality games* maken het individu zelf tot een speler, een acteur, in plaats van toehoorder of toeschouwer. In vluchtsimulators zit je niet alleen in een levensechte omgeving, maar voel je de schokken en bonken, hoor je de geluiden, protesteert je maag en voel je de adrenaline als het toestel in een vrije val naar beneden tuimelt en je een laatste wanhoopspoging doet om de besturing onder controle te krijgen. Maar ook in een Middeleeuws kasteel of klooster kun je je in een andere wereld wanen en het spel meespelen dat bij die wereld past.

Esthetische ervaringen, ten slotte, kunnen ook bewerkstelligen dat mensen daar volledig in opgaan, maar dan zonder dat de omgeving verandert. Esthetische ervaringen kunnen worden beleefd in de natuur, in een galerie of museum of op het San Marcoplein. Mensen die een esthetische ervaring zoeken, willen op die plekken zijn om daar iets bijzonders te voelen. Terwijl deelnemers aan een leer-ervaring vooral willen *leren* en escapisten aan het dagelijkse leven willen ontsnappen door iets heel anders te *doen*, willen degenen die een esthetische ervaring zoeken, vooral ergens *zijn* om iets unieks te ervaren.

2.4 Omgeving en beleving

Zoals in elk theaterstuk, is in de beleveniseconomie het decor van cruciaal belang. De plaats van handeling moet geen willekeurige plek zijn, maar een bijzondere omgeving waar het spel wordt opgevoerd. Op het San Marcoplein is dat decor al aanwezig, maar waar het nog niet is moet het worden gecreëerd. Het visuele effect van de bijzondere omgeving versterkt de ervaring en maakt daar een wezenlijk onderdeel van uit, aldus Pine en Gilmore.

Daarnaast moet er een 'thema' zijn, een rode draad of organiserend principe dat op alle manieren zichtbaar wordt op de plaats van acte. Veel gebruikte thema's zijn ontleend aan de historie of exotische oorden, bijvoorbeeld het tropische paradijs, het Wilde Westen, de ruimte of de klassieke oudheid. Het nieuwe museum Corpus in Leiden neemt de gast mee op een reis door het menselijk lichaam, langs de organen en de ingewanden. Je hoort het hart kloppen, het bloed stromen en de ademhaling suizen. Het museum profileert zich ook niet als museum, maar als belevingscentrum.

Volgens Pine en Gilmore voldoet een goed thema aan vijf vereisten. Ten eerste moet het iemands besef van de realiteit veranderen. De beste thema's leiden de gast een heel andere wereld binnen qua tijd, ruimte en materie: je stapt in een andere tijd, op een andere plaats en voorwerpen krijgen een andere grootte, vorm en substantie. Overtuigende thema's integreren tijd, ruimte en vorm in een samenhangend realistisch geheel. Een thema wordt versterkt als binnen het overkoepelende geheel subthema's worden uitgewerkt (in het oude Rome stap je als vanzelfsprekend het Romeinse badhuis binnen). Ten slotte moet het thema passen bij de onderneming die de belevenis organiseert. Een boekhandel die zich transformeert in een safaripark is niet geloofwaardig.

Terwijl het thema de rode draad vormt, moet de belevenis zelf ontstaan door onuitwisbare indrukken. Belangrijke dimensies om zulke impressies tot stand te brengen, zijn:

1. tijd: traditioneel, eigentijds, futuristisch;
2. ruimte: stedelijk/landelijk; binnen/buiten; noordelijk/zuidelijk enz;
3. technologie: handgemaakt/machinaal; natuurlijk/kunstmatig;
4. authenticiteit: origineel of een geloofwaardige imitatie daarvan;
5. sophistication: ruw/verfijnd; luxe/eenvoudig;
6. schaal: grootse of bescheiden aanpak.

Om de gewenste indrukken tot stand te brengen is het daarnaast belangrijk dat er allerlei verwijzingen naar het thema zijn. De Saloon in het Wild West decor ruikt naar leer, buiten is een balk waaraan het denkbeeldige paard kan worden vastgezet en er hangen halsters en vergeelde foto's aan de wand. Indrukken die de ervaring verstoren moeten zorgvuldig worden vermeden. De bar is niet neonverlicht, er klinkt geen moderne muziek op de achtergrond en het personeel loopt niet rond met *blackberries*.

Het bijzondere van de ervaring kan worden onderstreept met voorwerpen die de herinnering levendig houden. Veel mensen koesteren zulke voorwerpen als een tastbare herinnering aan de onvergetelijke ervaring. Wie heeft er niet thuis een aandenken aan een bijzondere uitvoering, een t-shirt van een enerverende sportwedstrijd, foto's die herinneren aan een bijzondere vakantie e.d.. Hoe persoonlijker zo'n souvenir kan worden gemaakt, hoe waardevoller het voor de bezoeker is.

Ten slotte is het van belang om zoveel mogelijk zintuigen in te schakelen bij het beleven van de ervaring. Hoe effectiever een belevenis de zintuigen stimuleert, hoe sterker de herinnering eraan zal zijn. Een intense ervaring ontstaat niet alleen door wat we zien, maar ook door wat we horen, voelen, proeven, ruiken. Ondernemingen die er in slagen overrompelende, meeslepende, gedenkwaardige ervaringen te creëren, zullen de toon aangeven in de opkomende beleviseconomie, aldus Pine en Gilmore.

2.5 Kansen voor kloosters?

Welke kansen biedt dit voor kloosters? Kloosters kunnen het decor vormen voor een bijzondere beleving. Dit is door sommige ondernemers goed begrepen. Een aansprekend voorbeeld is de productie van kloosterbier

---

2.5.1 Bier

Bier vormt één van de bekendste producten die kloosters in Nederland en België vervaardigen. Waar dertig jaar geleden een echt kloosterbiertje nog moeilijk te krijgen was, heb je tegenwoordig volop keuze uit meerdere merken en variëteiten. Het heeft een vaste plaats veroverd in de Nederlandse huiskamer. Hoewel het pils bij de Nederlandse consument nog verreweg favoriet is, bleek uit het *Nationaal bieronderzoek 2008* van het Centraal Brouwerij Kantoor dat 40% van de Nederlandse bierdrinkers trappistenbier in hun favoriete top drie hebben staan (tabel 2.2).

Tabel 2.2 De favoriete bieren van de Nederlandse consument, 2008, in % van de ondervraagden

	Eerste plaats	Tweede plaats	Derde plaats
Pils	57	14	7
Trappist	10	12	18
Overige speciale bieren	9	17	18
Witbier	8	21	18
Bokbier	7	16	19
Rosébier	7	8	10
Lightbier	1	6	7
Maltbier	1	5	4

Bron: www.cbk.nl

De productie van het bier verankert de oude kloostergemeenschappen in de huidige consumptiemaatschappij. Door zich juist op de oude traditie te beroepen en het eigen segment af te zonderen van de 'gewone' bieren hebben zij niet alleen een vaste plaats veroverd op de markt; men kan zelfs zeggen dat zij in het hogere segment van de markt opereren. Wat het immateriële kapitaal van het kloosterbier uitmaakt, kan men zelf invullen: de authenticiteit, het eenvoudige kloosterleven of het Rijke Roomse leven. Feit is in ieder geval dat het succes van de kloosterbieren tot grote hoogte is gestegen. De reputatie van het wereldberoemde Belgische bier berust grotendeels op de diverse kloosterbieren. Onder hen vormen de trappisten een uitgelezen gezelschap, met commercieel succes en een uitgekende strategie.

De trappisten vormen een tamelijk strenge orde van de cisterciëncers (ze dragen bijvoorbeeld nog steeds hun oude bruine pijen), opgericht in de zeventiende eeuw. Zij produceerden vanouds voedingsmiddelen, waaronder het befaamde bier. In de twintigste eeuw ontdekten ze dat hun merknaam een economische waarde vertegenwoordigde en deden er alles aan die naam te beschermen. Zij aarzelden niet om 'gewone' brouwers die hun bier verkochten onder het label 'trappist' of 'kloosterbier' voor de rechter te dagen en wonnen diverse rechtszaken. Ten slotte werd besloten om een Internationale Vereniging Trappist (I.V.T.) op te richten met een eigen label: het Authentic Trappist Product Label, een garantie voor herkomst en authenticiteit van de producten (bier, likeur en kaas). Een klein zilveren schild op de verpakking garandeert de consument dat hij een echte trappist aanschaft. Er zijn in Nederland en België acht kloosters die het label mogen gebruiken, in Nederland Koningshoeven (bier) en Echt-Tegelen (likeur). Het klooster Koningshoeven heeft de bedrijfsvoering uitbesteed aan Bavaria, omdat de vergrijzing een volwaardige productie niet langer toestond. Het bijzondere label is behouden dankzij bijzondere voorwaarden waaraan de brouwer zich moet houden. Zo mag het bier alleen worden geproduceerd volgens eigen recept binnen de eigen kloostermuren. En de bierbrouwerij investeert fors in het in stand houden van het klooster en zijn gebouwen.

Box 2.2 Kloosterbier is geen gewoon bier

Om het authentieke karakter van het kloosterbier te waarborgen wordt het bier van een label voorzien. Het label is een keurmerk met strenge regels, te vergelijken met het Appellation d'origine contrôllée in de wijnhandel. Zo moet er een duidelijke band zijn tussen de goederen en het klooster. De productie moet integraal tot de kloostereconomie behoren en het gehele productieproces moet aan de normen daarvan voldoen:

- De goederen moeten geproduceerd worden door een productie-eenheid die binnen het klooster gesitueerd is of in de onmiddellijke nabijheid ervan.
- De bedrijfsuitrusting moet duidelijk blijk geven zowel van een onbetwistbare band van ondergeschiktheid ten aanzien van het begunstigde klooster als van een bedrijfscultuur die eigen is aan 'het monastieke levensproject'.
- De arbeid moet verricht worden door de monniken of monialen zelf en/of door leken, medewerkers van het begunstigde klooster of van een onderneming, waaraan de productie, verpakking en commercialisering worden toevertrouwd. Dit laatste op voorwaarde dat deze onderneming afhangt van het begunstigde klooster en functioneert onder zijn toezicht.
- De opbrengsten moeten buiten elk zelfstandig winstoogmerk bestemd worden voor de materiële, intellectuele en spirituele behoeften van het klooster, of de omgeving van het klooster. Het eventuele overschot 'dat voortkomt uit een gezonde en voorzichtige bedrijfsvoering' wordt besteed aan charitatieve of sociale werken of aan de noden van andere trappistenkloosters.²⁶

Naast de voorwaarden die aan de productie gesteld worden, moeten de goederen ook nog voldoen aan de volgende criteria:

- De goederen moeten van onberispelijke kwaliteit zijn en permanent gecontroleerd worden.
- De goederen moeten verkocht worden onder de naam of het merk van het begunstigde klooster.
- Ze moeten voldoen aan alle wettelijke normen inzake veiligheid, gezondheid en voorlichting van de consument.
- Elke publiciteit of promotiecampagne moet voldoen aan de vereisten van waarachtigheid, fatsoen en soberheid op een manier die de religieuze dimensie van de naam trappist eerbiedigt.

---

²⁶ Trappist Info, 1006, Internationale Vereniging Trappist Westvleteren

Tot het label behoren bekende merken als Chimay, Orval, Rochefort en Westmalle, maar ook het in Nederland onbekende Westvleteren. Dit klooster hanteert een uitgekende strategie: het gaat voor kwaliteit en beperkt de productie, waardoor het merk in België als zeer exclusief geldt. Het bier wordt niet verkocht aan winkels en de horeca; het is officieel alleen te verkrijgen bij de abdij zelf en het naastgelegen café. Dat zorgt voor lange rijen wanneer de abdij opnieuw bier beschikbaar heeft. In 2005 werd het verkozen tot 'beste bier ter wereld'. Sindsdien moet je zelfs telefonisch reserveren. Bovendien is er een bloeiende zwarte en grijze handel ontstaan. Op eBay wordt voor een six-pack grif 35 euro of meer gevraagd. Op een verkoopsite van Belgische producten voor buitenlandse toeristen liep de prijs op tot \$ 120 voor een six-pack.²⁷

Box 2.3 Affligem, een totaalbelevnis

Naast de Trappisten kent België nog talrijke kloosters die een brouwerij exploiteren, zoals Leffe, Grimbergen en Affligem. Affligem is een levendige abdij die zich op allerlei markten begeeft. Het heeft niet alleen een succesvolle brouwerij, maar maakt ook kaas en wijn. Daarnaast beschikt de abdij over een cultureel centrum met zaaltjes voor tentoonstellingen, conferenties of vergaderingen en een archeologisch museum. Verder maakt het Jeugdheem Sint-Benediktus deel uit van het complex. Hier kunnen jeugdgroepen voor een kamp, een weekend of 'schoolbezinning' verblijven, maar men stelt de ruimte (zaal en keuken) ook open voor familiefeesten. Ten slotte beschikt de abdij over een gastenverblijf en een restaurant. Het gastenverblijf staat open voor mensen op zoek naar verdieping, stilte en gebed. Zij kunnen deelnemen aan alle gebedsdiensten van de monniken.²⁸

Naast bier vinden ook andere voedings- en genotmiddelen hun weg naar de klant, zij het op veel beperktere schaal. Sommige kloosters hebben bijvoorbeeld een kruidentuin. De kruiden worden als grondstof gebruikt voor dranken of cosmetische artikelen. De abdij Echt-Tegelen vervaardigt likeuren en kruidenbitters en verkoopt deze in een eigen winkel. De prijzen zijn niet mis: een halve liter Gutamara kruidenbitter kost € 14,15 (vergelijk: één liter Beerenburg kost € 10-13).²⁹ Maar voor dat bedrag heb je dan ook een origineel kloosterproduct dat je niet overal in de supermarkt kunt kopen.

²⁷ <http://shop.belgianshop.com/acatalog/Westvleteren.html>

²⁸ www.abdijaffligem.be

²⁹ www.ulingsheide.nl; prijzen voor Beerenburg bij webwinkel.gall.nl

2.5.2 Oude ambachten

Kloosters kunnen ook uitgelezen locaties zijn voor kleine ambachtsbedrijven. Een groeiende groep ondernemers kiest voor een historisch of nostalgisch etiket om zich te profileren als traditioneel vakman en vestigt zich bij voorkeur in een historisch gebouw. Veel oude fabrieksgebouwen zijn omgetoverd tot bedrijfsverzamelgebouw voor kunstenaars en startende ondernemers. Ook religieus erfgoed zou zo'n functie kunnen hebben voor bedrijven die met hun producten appelleren aan de oude kloosteridealen. Er zijn diverse kunstnijverheidsbedrijfjes te bedenken: boekbinderijen, glazeniers, gespecialiseerde restauratiebedrijven, edelsmeden die kunstvoorwerpen maken, gebaseerd op oude christelijke symbolen enz.

Box 2.4 Paduakerk in Tilburg als glazenierbedrijf

Dit rijksmonument is op een bijzondere manier herbestemd tot glazeniersbedrijf met atelier. Het is een herbestemming die zonder enige vorm van overheidssubsidie is gerealiseerd en zonder de constructie van het kerkgebouw aan te tasten, d.w.z. een volledig reversibele inrichting (bedrijfsbox in kerk). De enige aantasting betreft de altaren, die zijn verwijderd op last van het bisdom Den Bosch.³⁰

2.5.3 Centra van onderwijs, cultuur en wetenschap

De kloostergebouwen kunnen ook als decor voor bepaalde diensten fungeren, in het verlengde van hun traditionele functies. Veel mogelijkheden zijn denkbaar. Zo kan gekozen worden voor een theater, een museum, een wetenschappelijk onderzoeksinstituut, een bibliotheek of een archief. Al deze culturele functies hebben gemeen dat ze passen in een historische omgeving met een contemplatieve sfeer, afgeschermd van het jachtige leven. Hoofdstuk 5 gaat hier dieper op in.

---

³⁰ www.toekomstkerkgebouwen.nl/Herbestemming; Klem tussen kerk en staat. Heisa rondom hergebruik Paduakerk, in: *Katholiek Nieuwsblad*, 1-3-2002.

2.6 Conclusie

In de beleviseconomie verandert de aard van de economische vraag. Grondstoffen, goederen of diensten zijn niet langer de meest schaarse en daardoor meest kostbare producten die de economie voortbrengt, maar belevingen die een emotie oproepen bij degene die ze ervaart. Bijzondere ervaringen kunnen in de sfeer liggen van amusement en vermaak, maar ook in heel andere sferen, zoals geestelijke verrijking (leren), beleving van schoonheid (esthetiek) of ontsnapping aan de alledaagse werkelijkheid. Om een bijzondere beleving te ervaren moet de deelnemer letterlijk of figuurlijk een andere wereld binnenstappen. Verandering van omgeving (decor) is daarbij essentieel. Bovendien moeten de verschillende zintuigen zo compleet en intensief mogelijk worden aangesproken. Dit biedt kansen voor kloosters, niet alleen omdat zij een bijzondere, niet-alledaagse omgeving vormen, maar ook omdat zij talrijke verwijzingen bevatten die de emotionele ervaring ondersteunen en kunnen versterken.

Van oude waarden naar nieuwe waarde

---

3 De markt voor zingeving en bezinning

Zoals in het vorige hoofdstuk is uiteengezet, draait het in de beleveniseconomie niet alleen om plezier en vermaak, maar voorzien ook andersoortige ervaringen in een behoefte bij de consument. Dit hoofdstuk zoomt in op ontwikkelingen op de markt voor religie en zingeving. Na een bespreking van de ontkerkelijking wordt stilgestaan bij nieuwe manieren om levensvragen te beantwoorden. Ondanks de ontkerkelijking blijven mensen vragen stellen over de zin van het leven en het eigen bestaan.

3.1 Maatschappelijke trends

De kerken domineerden in vroeger eeuwen de markt voor zingeving en bezinning. Zij boden hun volgelingen een rechtvaardiging voor het aardse leven met een verwijzing naar het hiernamaals. De zin van het leven werd gezien in het kader van het eeuwige leven na het verscheiden van het aardse. In recente tijden is de markt voor zingeving versnipperd door de processen van secularisering en individualisering. Naast de traditionele gelovigen zijn er groepen gekomen met nieuwe opvattingen en overtuigingen. Door de secularisering richten veel mensen hun heil meer op het aardse of het spirituele. God heeft voor hen afgedaan. De kerken verloren in dit proces de band met een groot deel van hun gelovigen. Door de vrijwel gelijktijdige individualisering raakten veel kerkverlaters overtuigd van het idee dat zingeving – op wat voor manier dan ook – vooral kon worden bereikt door zelf stappen te ondernemen en bij zichzelf te rade te gaan.

individualisering

De ontkerkelijking en secularisatie maken dus deel uit van een bredere maatschappelijke ontwikkeling, die dikwijls gekoppeld wordt aan het begrip individualisering.³¹ Hieronder verstaat men "het nog altijd voortgaande proces van verminderde afhankelijkheid van het individu van een of enkele personen in zijn directe omgeving en van toenemende vrijheid van keuze met betrekking tot de inrichting van het eigen leven. Directe, persoonlijke en volledige afhankelijkheid maakt plaats voor ketens van functionele,

---

³¹ Zie bijv. SCP, 2004: *In het zicht van de toekomst*, p. 53-65; Huysmans en De Haan, 2007: *Het bereik van het verleden*, p. 51-56. Zie ook: Van Dam, Lütke en Salverda, 2002: *Twee handen vol trends – een verkenning naar trends in de samenleving* en Dagevos, Luttik, Overbeek en Bujs, 2000: *Tussen nu en straks. Trends en hun effecten op de groene ruimte*.

anonieme en partiële afhankelijkheid.³² In de geïndividualiseerde samenleving heeft de mens meer vrijheid om zelf richting te geven aan zijn leven, los van de traditionele instituties, zoals de verzuilde instellingen in Nederland. Iedereen moet als het ware zelf zijn biografie schrijven; deze wordt niet meer voorgeschreven door de sociale groep (klasse, kerk) waartoe men behoort.

Volgens Welzel, medewerker van de World Values Surveys, hangen individualisering en toegenomen keuzevrijheden samen met de economische welvaart. Enerzijds is dankzij de toegenomen welvaart het collectieve bestaan veiliger geworden en kent het meer zekerheden. Bestaansrisico's zijn afgedekt door (anonieme) collectieve verzekeringen en voorzieningen. Hierdoor is er ruimte ontstaan om de knellende sociale banden (die vroeger voor het opvangen van bestaansrisico's moesten zorgen) los te maken. Anderzijds zijn door de welvaart individuele waarden veranderd: mensen hebben meer dan vroeger het idee dat zij hun leven zelf in kunnen richten en hun individualiteit ontdekken.³³ In tijden van crisis treedt dan ook een terugval in de individualisering op. Mensen voelen tijdens economische neergang of politieke onrust, dat zij niet langer hun leven geheel zelf vorm kunnen geven, maar afhankelijk zijn van maatschappelijke krachten buiten hen om.

Globalisering

Naast de individualisering is een tweede belangrijke trend de globalisering. De wereld is dankzij email en internet een dorp (*global village*) geworden waar je met een druk op de knop met iemand aan de andere kant van de wereld kunt communiceren. Dankzij het toenemend vliegverkeer kunnen we zelf een kijkje nemen in verre werelddelen en ons op de hoogte stellen van het dagelijks leven van exotische volkeren. Maar al eerder konden we via de massamedia (kranten, radio en televisie) kennis nemen van wat er elders in de wereld gebeurde.

Door de globalisering verspreiden mensen, goederen en ideeën zich razendsnel over de planeet. De godsdienstige kaart van Nederland is in de afgelopen dertig jaar ingekleurd met tal van nieuwe kerken van buiten-Europese oorsprong. Sommige zijn door immigranten geïmporteerd (de

---

³² Geciteerd in: Huysmans en De Haan, 2007: *Het bereik van het verleden*, p. 51.

³³ Welzel, 2006: *A Human Development View on Value Change Trends (1981-2006)*.

islam, het hindoeïsme),³⁴ andere zijn door autochtonen in hun zoektocht naar zingeving opgepikt. Uit de Verenigde Staten komen bijvoorbeeld diverse opwekkingsbewegingen (Pinksterbeweging, Jehova's Getuigen, Scientology), terwijl uit Azië allerlei Oosterse filosofieën ingang vinden.

3.2 Ontkerkelijking

De kerk is één van de instellingen waarvan men zich door de individualisering los heeft gemaakt. Overal in West-Europa is sinds de jaren '70 het aantal leden en het aantal kerkgangers gestaag afgenomen.³⁵ Nederland was aanvankelijk in dit proces voorloper, maar die positie is inmiddels veranderd: het is trendvolger geworden. Wel vertoont Nederland bijzondere kenmerken: enerzijds telt ons land relatief weinig kerkleden, maar anderzijds ook een relatief hoog kerkbezoek (met uitzondering van de Katholieke landen in Zuid-Europa, waar het kerkbezoek nog hoger is). Degene die in de kerk blijven, zijn trouw aan en actief in hun geloofsgemeenschap. Daarnaast is opvallend dat relatief veel (40%) Nederlanders zich religieus noemen. Tot deze groep behoort een aanmerkelijk groep (één op de vijf), die zich niet tot een kerkgenootschap rekent. Dat cijfer is het hoogst van alle hier genoemde landen.

---

³⁴ Zie o..a. Arnts, 2006: *De migrantenkerken*.

³⁵ Becker en De Hart, 2006: *Godsdienstige veranderingen in Nederland*, p. 10-11.

Tabel 3.1 Religieuze betrokkenheid, 2002/2003 (in % van de bevolking)

	Kerk- lid	Kerk- gang ^a	Rand- kerkelijk ^b	Bidden ^c	Religieus ^d	Buiten- kerkelijk en religieus ^e
Noorwegen	51	5	52	19	18	8
Zweden	30	5	47	14	19	10
Denemarken	58	3	60	15	21	9
Groot- Brittannië	50	13	46	28	26	9
Nederland	44	12	35	33	40	21
België	49	11	44	21	34	13
Frankrijk	50	8	43	18	21	6
Duitsland	55	8	37	21	23	6
Oostenrijk	70	18	31	34	35	15
Italië	77	31	27	48	46	14
Spanje	78	21	42	31	25	4

a. gaat wekelijks naar de kerk (% van de bevolking)

b. gaat bijna nooit of nooit (% van de kerkleden)

c. bidt dagelijks of bijna dagelijks (% van de bevolking)

d. beschouwt zich als religieus (% van de bevolking)

e. beschouwt zich als religieus (% van de buitenkerkelijken)

Bron: Becker en De Hart, 2006, p. 13, gebaseerd op het European Social Survey

Het grote aantal religieus betrokkenen dat niet-kerkelijk is, duidt op een meer genuanceerde ontwikkeling dan met de term ‘ontkerkelijking’ wordt gesuggereerd. De ontkerkelijking zien we vooral in de ‘oude’ kerken, allereerst in de beide grote volkskerken (de Nederlands Hervormde kerk en de Rooms-Katholieke kerk), die fors teruglopen. Daarnaast loopt ook in de kleinere, orthodoxe belijdeniskerken (de diverse gereformeerde kerken) de aanhang sterk terug.

Tegenover deze krimp van de traditionele kerken staat de opkomst en groei van de migrantenkerken en opwekkingskerken, de representanten van de globalisering en beleveniseconomie op de kerkelijke markt. In de traditionele kerken zijn de bijeenkomsten te zeer geritualiseerd en geformaliseerd om het effect van een intense gemeenschappelijke beleving te kunnen bereiken waaraan veel mensen behoefte hebben. Daarentegen voorzien de opwekkingskerken wel in de behoefte aan collectief beleefde emoties en

mede daarom maken zij een stormachtige groei door.³⁶ Het aantal geregistreerde leden van de diverse Pinkstergemeenten en Evangelische gemeenten nam in Nederland toe van 17.500 in 1970 naar 81.000 in 2004/05. Ook in de diverse migrantenkerken (bijvoorbeeld van Surinamers, Antillianen en Afrikanen) is in de dienst volop ruimte voor emotie.³⁷

3.2.1 De positie van de katholieke kerk

De positie van de traditionele kerken loopt dus terug. Steeds minder mensen noemen zich kerklid, gaan naar de kerk en participeren in de kerkelijke gebruiken. Toch mag men de kerk niet volledig afschrijven. Er blijft een 'harde kern' van gelovigen, die tamelijk omvangrijk is. Bovendien blijkt de Katholieke kerk – ondanks alle klachten over de hiërarchie en conservatieve instelling – open te staan voor verandering: de organisatie wordt steeds meer gedragen door het grote leger van vrijwilligers.

Het aantal katholieken bereikte in 1980-1990 een hoogtepunt met circa 5,6 miljoen gelovigen. Sindsdien is een geleidelijke daling ingezet van 1 à 2% per jaar. Op 1 januari 2008 telde de Rooms-Katholieke kerk 4,3 miljoen zielen, goed voor 26% van de Nederlandse bevolking. De kerken worden grijzer en leger.

Deze teruggang werkt ook door in de religieuze praktijk. Gingen in 1970 nog 2,2 miljoen katholieken (bijna) elk weekend naar de kerk, in 2000 bedroeg dat aantal nog maar 467.000. Minder sterk was de afname met de kerkelijke feestdagen: kwamen in 1971 3,4 miljoen katholieken met de kerst in de kerk, in 2000 was dat nog 2,2 miljoen.³⁸ Op dergelijke feestdagen trekken de kerken nog steeds een massapubliek. Ook bij de belangrijke momenten in het leven, zoals dopen, trouwen en begraven, vervult de kerk een belangrijke functie. Bijna één op de vier baby's wordt nog steeds gedoopt en van bijna 40% van alle overledenen wordt met een kerkelijke plechtigheid afscheid genomen.

Traditionele feesten die de oude gezins- en familieverbanden bevestigen en daaraan appelleren, blijken nog steeds bij grote groepen springlevend. Diverse enquêtes in de periode 1999-2002 registreerden bijvoorbeeld dat

---

³⁶ SCP, 2004: *In het zicht van de toekomst*, p. 64.

³⁷ Becker en De Hart, 2006: *Godsdienstige veranderingen in Nederland*, p. 30-31.

³⁸ Bernts, 2001: *De kogel door de kerk*, p. 12-13.

ongeveer de helft van de Nederlandse bevolking grote waarde hecht aan de doop (40%), een kerkelijk huwelijk (46%) en een kerkelijke begrafenis (56%, cijfers voor 1999-2002).³⁹ Bovendien vervult de kerk nog steeds belangrijke taken op het gebied van de psychosociale en maatschappelijke hulpverlening. Voor een stad als Rotterdam is het publiek rendement van deze – veelal door vrijwilligers uitgevoerde – taken becijferd op een bedrag van € 110-133 miljoen, voor heel Nederland komt men op een totaal van € 3 miljard.⁴⁰ Kortom, de kerken vervullen nog steeds een belangrijke maatschappelijke rol, hoewel deze voortdurend kleiner wordt.

De kerken kunnen zelfs een beroep doen op een groeiend leger vrijwilligers. Terwijl in de katholieke kerk het aantal priesters sterk afneemt, zien we het aantal vrijwilligers en pastorale werkers sterk toenemen.⁴¹ Ook in dat opzicht moet men de kerken niet te snel afschrijven als een relict uit het verleden. Het SCP concludeerde enkele jaren geleden: “Toch vormen de kerken ook na decennia van onafgebroken afbrokkeling nog altijd een maatschappelijke factor van betekenis. Meer dan vier op de tien Nederlanders staan nog steeds ingeschreven bij een van de twee kerkgenootschappen, die beschikken over ruim 4000 kerkgebouwen, verspreid over heel het land. Ze bieden daar op lokaal niveau het middelpunt en de infrastructuur van 3300 parochiegemeenschappen en gemeentes. De twee kerkgenootschappen mobiliseren elk weekend ruim 800.000 kerkgangers en steunen op 3500 priesters, predikanten en diakens, 800 pastorale werkers en 545.000 vrijwilligers. Elk jaar wordt een op de vier kinderen gedoopt en een op de tweeënhalve doden kerkelijk bijgezet.”⁴²

---

³⁹ Becker en De Hart, 2006: *Godsdienstige veranderingen in Nederland*, p. 17.

⁴⁰ Stichting jaar voor het religieus erfgoed, 2008: *Geloof in de toekomst!*, p. 37.

⁴¹ Becker en De Hart, op. cit., p. 32-35.

⁴² Becker en De Hart, op. cit., p. 33.

Tabel 3.2 Kerncijfers van de Rooms-Katholieke en Protestantse Kerk in Nederland (1980 en 2007)

	RK Kerk		PKN	Totaal ⁴³
	1980	2007	2007	2007
Aantal leden	5,6 mln	4,3 mln	1,8 mln	6,2 mln
Aantal zondagse kerkgangers (in % van het aantal leden)	24%	7%	24%	12%
Aantal doopsels (% van aantal levendgeborenen)	31%	16%	5%	22%
Huwelijk in de kerk (% van gesloten huwelijken)	31%	8%	4%	12%
Aantal kerkelijke begrafeningen/crematies (% aantal overledenen)	29%	24%	12%	37%

Bron: Becker en De Hart, 2006, p. 32; KASKI, 2009.

Een andere reden om het proces van ontkerkelijking niet te absoluut te zien, is het feit dat de ontkerkelijking niet overal even heftig optreedt. Er zijn grote regionale verschillen. Voor de Katholieke kerk zijn de twee zuidelijke bisdommen 's-Hertogenbosch en Roermond uitzonderingen in een verder krimpende kerkprovincie. Beide bisdommen telden in 1990 ongeveer 42% van het totaal aantal katholieken in Nederland en sindsdien is hun aandeel toegenomen tot 49% in 2000 en 46% in 2006.⁴⁴ Hoe we dit proces precies moeten interpreteren is nog onduidelijk. Mogelijk betekent het dat grote delen van Noord-Brabant en Limburg zich ontwikkelen in een richting die lijkt op de Protestantse band of Bible Belt in het gebied ten noorden van de Moerdijk.⁴⁵ Vormen de bisdommen Roermond en 's-Hertogenbosch een Katholieke Bible Belt?

Het is dus niet te verwachten dat de kerken ooit helemaal zullen verdwijnen. Er zijn signalen dat aan de voortdurende toename van de onkerkelijkheid

⁴³ Inclusief de Algemene Doopsgezinde Sociëteit, de Remonstrantse Broederschap en de Oud-Katholieke kerk

⁴⁴ Bernts, 2001: *De kogel door de kerk*, p. 10-11. Cijfers 2006: Massaar-Remmerswaal en Bernts, 2007: *Kerncijfers 2006 uit de kerkelijke statistiek van het Rooms-Katholiek Kerkgenootschap in Nederland*.

⁴⁵ Van Zeeland via het Rivierengebied en de Veluwe loopt een brede band door Nederland met een bevolking die aanmerkelijk orthodoxer in de Protestantse leer is dan elders in Nederland.

langzaam een einde komt. De toename vlakt af; er is sprake van een zeker 'plafondeffect'.⁴⁶ Wel zullen met name de traditionele kerken steeds minder belangrijk worden. Naar verwachting weet van hen alleen de katholieke kerk een redelijke aanhang te behouden. De diverse protestantse kerken marginaliseren verder. Daar tegenover staat de opkomst van de Islam en de groep 'overige', die bestaat uit een bont palet van migranten- en opwekkingskerken. Deze zijn op dit moment ook aanzienlijk minder vergrijsd dan de traditionele kerken.⁴⁷

Tabel 3.3 Geschatte aandelen van de grote gezindten in de Nederlandse bevolking, 2000-2020

	2000	2010	2020
Geen	62	68	72
RK	17	13	10
NH	7	4	2
Gereformeerd	5	3	2
Islam	5	6	8
Overig	3	5	7

Bron: Becker en De Hart, 2006, p. 53.

3.3 Spiritualiteit

Met de leegloop van de oude kerken sinds de jaren '70 ontstond er een nieuwe markt voor spiritualiteit. Want ook in een gesecculariseerde samenleving is de belangstelling voor zingevingsvragen wijd verbreid. Slechts 15-20% van de Nederlandse bevolking heeft weinig interesse voor zingevingsvragen.⁴⁸ Een grote groep zoekt het antwoord buiten het kerkelijk verband. Geheel in het kader van de individualisering lag daarbij de nadruk op de persoonlijke beleving en de innerlijke ervaring, op religieus zoekgedrag en op het experimenteren met nieuwe vormen.⁴⁹

De behoefte aan spiritualiteit werd gedeeltelijk ingevuld door de nieuwe opwekkingskerken, maar ook door nieuwe vormen van spiritualiteit. Deze

⁴⁶ Becker en De Hart, 2006: *Godsdienstige veranderingen in Nederland*, p. 37-43. Vergelijk Bernts, Dekker en De Hart, 2007: *God in Nederland 1996-2006*, p. 13-17 waarin Dekker absoluut geen einde of afzwakking van de ontkerkelijking ziet, maar de daling vooral bij de traditionele kerken ziet.

⁴⁷ Bernts, Dekker en De Hart, op. cit., p. 16-17.

⁴⁸ Bernts, Dekker en De Hart, op. cit., p. 126-128.

⁴⁹ Bernts, Dekker en De Hart, op. cit., p. 120.

wijken in een aantal opzichten duidelijk af van de traditionele godsdienstbelevingen. De aanhangers van de spirituele stromingen zien religie primair als een individuele aangelegenheid, waarin de persoonlijke ervaring een belangrijke toetssteen is. Religie is voor hen een dynamisch proces van persoonlijke groei; het wordt niet gezien als een afgerond geheel van eeuwige waarheden.⁵⁰ Voor een definitief antwoord is geen plaats.

De vormen van spiritualiteit hebben inmiddels een hele ontwikkeling doorgemaakt. In de jaren '80 werden spiritualiteit en *new age* voornamelijk geassocieerd met onrealistische wereldvreemde hemelbestormers. De laatste jaren blijken ook mensen die met beide benen op de grond en in de maatschappij staan, zich intensief met spiritualiteit bezig te houden. De nieuwe spiritualiteit wordt op twee manieren vorm gegeven. Enerzijds sprokkelen mensen hun geloof bij elkaar, het 'relisshoppen'. Zij vullen hun behoefte aan zingeving en definiëring van hun identiteit in door elementen van diverse bestaande religies, filosofieën, levenswijzen enz. bij elkaar te voegen. Zij diepen dus niet één gedachtegoed uit, maar houden er een bredere opvatting op na. Anderzijds zijn er mensen die zich wel op één religie of gedachtegoed richten, maar daar op een nieuwe manier mee omgaan: zij halen daar alleen de dingen uit die voor hen van betekenis zijn. Zij nemen niet het totaalpakket af (met zijn dwingend patroon waar van A tot Z aan moet worden beantwoord), maar enkel die elementen die aansluiten bij de eigen persoonlijke behoeften en die bovendien haalbaar zijn gezien de persoonlijke omstandigheden.⁵¹

Box 3.1 De Familia Augustiniana in Nederland⁵²

De christelijke leer biedt voor veel buitenkerkelijken nog een bron van inspiratie. Dat geldt in het bijzonder voor de Familia Augustiniana. De Familia zijn gemeenschappen van leken die zich door de leefregels van Augustinus laten inspireren. Zij komen minstens één keer in de maand (meestal een avond) bij elkaar om samen de geschriften van Augustinus te lezen, te bidden en samen te eten. De plaats van samenkomst zorgt voor een gewijde sfeer: de groepen maken gebruik van voormalige kloosters in Eindhoven, Nijmegen, Utrecht, Werkhoven en Heemstede.

⁵⁰ Bernts, Dekker en De Hart, 2007: *God in Nederland 1996-2006*, p. 124.

⁵¹ Van Dam, Lüdtke en Salverda, 2002: *Twee handen vol trends – een verkenning naar trends in de samenleving*, p. 13.

⁵² www.familiaaugustiniana.nl.

Hoe groot is de groep die we enerzijds gelovig en anderzijds onkerkelijk kunnen noemen? Diverse enquêtes en onderzoeken leveren even diverse antwoorden op. In het onderzoek *God in Nederland* (2006) komen de auteurs tot een schatting van de gelovigheid van circa 50%. De meerderheid van de godsdienstig gelovigen noemt zich tegelijkertijd kerkelijk, maar er is ook een buitenkerkelijke minderheid die zich gelovig noemt. Toch bleek nog altijd 12% een godsdienstige geloofsovertuiging te hebben, terwijl 15% niet-godsdienstig gelovig is (zij geloven wel in een hogere macht, maar niet in een godheid). De ongelovigen werden verdeeld in een groep zuiver ongelovigen (57% van de buitenkerkelijken) en mensen met een immanente overtuiging (zij geloven dat er wel iets is buiten de mens (16 %)).⁵³

Tabel 3.4 Geloofsovertuiging en kerkelijke gezindte, 2006 (in %)

	Kerkleden	Buitenkerkelijken	Gehele bevolking
Godsdienstig gelovig	80	12	39
Niet-godsdienstig gelovig	5	15	11
Immanent gelovig	8	16	12
Ongelovig	7	57	38

Bron: Bernts, Dekker en De Hart, 2007, p. 64.

In het International Social Survey Project (1998) komen de onderzoekers tot de bevinding dat in Nederland ongeveer de helft van de bevolking nog in God gelooft. Daartegenover noemde 17% van de bevolking zich atheïst en werd 12% tot de agnosten gerekend. Zij geloven dat er wel iets is, maar menen dat er geen middel is om daar echt achter te komen. Van de helft die in God geloofde, bestond het grootste deel, zo'n 35-40%, uit kerkelijken. 10-15% van de bevolking geloofde dus wel in God, maar bekende zich niet tot een kerkgenootschap.⁵⁴ Het aantal ongelovigen in Nederland is dus kleiner dan het aantal onkerkelijken. Dat betekent dat een deel van de onkerkelijken nog gelooft in God of in een hogere macht.

⁵³ Bernts, Dekker en De Hart, 2007: *God in Nederland 1996-2006*, p. 64.

⁵⁴ In Bernts, Dekker en De Hart, op. cit., p. 38 blijkt dat 52% van de bevolking het eens is met de stelling "religie heeft niet zo veel met kerkelijkheid te maken" en 27% gedeeltelijk eens. Overigens komen deze onderzoekers tot nogal andere percentages over het geloof dan de hierboven aangegeven getallen.

Tabel 3.5 Levensbeschouwelijke standpunten, 1998 (in % van de bevolking)

	Atheïst	Agnost	Hogere macht	Gelooft in God
Noorwegen	12	12	25	51
Zweden	17	18	33	32
Denemarken	15	16	24	46
Groot-Brittannië	10	16	14	61
Nederland	17	12	18	52
Frankrijk	19	18	15	48
Duitsland	33	12	17	38
Oostenrijk	7	8	25	60
Italië	4	5	7	84
Spanje	9	7	12	72

Bron: Becker en De Hart, 2006, p. 21, gebaseerd op het International Social Survey Project.

In de loop van de tijd is de religiositeit zelfs licht toegenomen onder de buitenkerkelijken, zo bleek uit enquêtes. Het aantal buitenkerkelijken dat gelooft in een leven na de dood nam toe van 27% in 1985 naar 37% in 2002, het geloof in de hemel steeg van 18% naar 25% en het geloof in wonderen verdubbelde in ruim tien jaar tijd van 15% naar 31%.⁵⁵ Kortom, onder de buitenkerkelijken vinden we een grote, groeiende groep mensen die ‘gelooft dat er meer is tussen hemel en aarde’.

Tabel 3.6 Opvattingen over wat het leven na de dood inhoudt, 2006

	Onkerkelijken	Hele bevolking
De hemel	29	52
De hel	3	14
Een latere terugkeer op aarde	21	16
Reïncarnatie	31	21
Verrijzenis/opstanding	4	12
Voortleven in de herinnering	12	13
Voortbestaan van geest of ziel	43	34
Weerzien van familie/dierbaren	33	28
Anders	7	8

Bron: Bernts, Dekker en De Hart, 2007, p. 50

⁵⁵ Becker en De Hart, 2006: *Godsdienstige veranderingen in Nederland*, p. 65.

Subculturen

Binnen de brede beweging van spiritualiteit kunnen we diverse kleinere ‘subculturen’ onderscheiden. Een zo’n subcultuur is de zogenaamde paracultuur. Deze staat buiten de ‘kerncultuur’, mede vanwege het magische wereldbeeld, dat door de dominante cultuur wordt afgewezen als archaisch, onwetenschappelijk en primitief. Onderwerpen als waarzeggerij, gebedsgenezing, astrologie en geloof in amuletten en talismannen behoorden vroeger tot de folklore en kermisvermaak, maar hebben sinds de jaren ’60 en met name sinds de opkomst van de *new-age* stroming in de jaren ’80 aan prestige gewonnen. Onder specifieke groepen zijn deze onderwerpen volledig geaccepteerd. De aanhangers beroepen zich overigens op het feit dat zij buiten de *mainstream* blijven; zij stellen zich ook vaak maatschappijkritisch op.⁵⁶ In een breed aanbod van lectuur en cursussen worden zij als onderdelen van een spirituele revolutie voorgesteld. In vergelijking met het buitenland is er in Nederland relatief weinig belangstelling voor paraculturele onderwerpen. Desalniettemin gaat hem om substantiële aantallen.

Tabel 3.7 Geloof in paraculturele onderwerpen, 1998

	Geluksamuletten	Waarzeggers	Astrologie	Gebeds- genezers
Groot-Brittannië	23	42	30	52
Nederland	21	28	24	28
Frankrijk	24	39	41	38
West-Duitsland	37	32	37	40
Oostenrijk	33	27	38	48
Spanje	78	21	42	31

Bron: Becker en De Hart, 2006, p. 82, gebaseerd op het International Social Survey Project.

⁵⁶ Becker en De Hart, 2006: *Godsdienstige veranderingen in Nederland*, p. 80-81.

Box 3.2 Een cursus in wonderen

Een van de belangrijkste voorbeelden van *New Age* en spiritueel denken is *A Course in Miracles*. De beweging heeft zich vanuit de Verenigde Staten over de hele wereld verspreid en lijkt uit te groeien tot een kleine wereldreligie (sekte zo men wil). Het boek met de gelijknamige titel werd in 1976 in de Verenigde Staten gepubliceerd. Ofschoon zij het lang ontkende, is het geschreven door Helen Schucman, associate professor in de medische psychologie aan het Columbia Presbyterian Medical Center in New York City. Haar boodschap komt neer op de gedachte dat deze wereld niet echt is, eigenlijk is alles een droom. Deze krankzinnige wereld is een illusie. De reden dat wij voortdurend de zogenaamde realiteit als illusie scheppen, is dat wij menen dat we van anderen en van God gescheiden wezens zijn, aparte ego's. Wanneer we echter gaan inzien dat alleen liefde werkelijk bestaat en dat alles wat niet liefde is een illusie is, dan zullen we volgens de 'Cursus' langs de weg van spirituele oefening de ware vrede kunnen bereiken. Dan zijn we in staat om vergeving te schenken en een onvoorwaardelijke liefde te hebben voor letterlijk ieder mens die we ontmoeten, ook voor degenen die ons kwaad (lijken te) doen.⁵⁷ De dikke pil (meer dan 1300 pagina's) is in tal van landen een bestseller. Het is in alle wereldtalen vertaald (ook in het Nederlands) en in miljoenen exemplaren verspreid. Daarnaast wordt de boodschap over de hele wereld verspreid via cursussen, lezingen en radio-uitzendingen. Zelfs via internet kan men deelnemen aan online-classes.⁵⁸

3.4 Kloosters als centra van bezinning

De secularisering heeft dus zeker geen einde gemaakt aan de zoektocht naar de grote levensvragen, al heeft de weg die de verschillende groepen afleggen, zich vertakt in diverse richtingen. Voor kloosters liggen er diverse mogelijkheden om de markt voor zingeving te bedienen.

3.4.1 Godshuizen/kloosters

We hebben gezien dat in het proces van de neergang van de oude kerken ook nieuwe kerken opkomen. Met name migrantenkerken kampen vaak met huisvestingsproblemen. Ze moeten in achterafzaaltjes of oude leegstaande

---

⁵⁷ Een kritische behandeling is van de hand van Van Harskamp, 1999: *Een mirakel van onze tijd*, te vinden op www.bezinningscentrum.nl/teksten/anton/miracles.htm. De auteur is verbonden aan de Vrije Universiteit.

⁵⁸ www.eencursusinwonderen.org

panden een nieuwe gebedsruimte inrichten. Het ligt voor de hand dat zij ook een begerige blik werpen op kerken en kloosters die leegkomen. Soms stuiten de herbestemmingplannen op verzet: niet iedereen vindt het prettig wanneer de oude parochiekerk verandert in een moskee of in een gebedsruimte van een Pinkstergemeente. Zo heeft de Katholieke kerk na een ongelukkige ervaring de ombouw van kerken tot moskee verboden. Alleen geloofsgemeenschappen die lid zijn van de Raad van Kerken komen in aanmerking voor herbestemming. Een bijzonder voorbeeld is een kerk in het Friese Hemelum, die het eerste Grieks-Orthodoxe klooster in ons land werd.

Box 3.3 Gereformeerde kerk te Hemelum werd orthodox klooster⁵⁹

In het Friese Hemelum/Himmelum heeft het voormalige Gereformeerde kerkgebouw uit 1889 een bijzondere bestemming gekregen: het werd een orthodox klooster, opgedragen aan de heilige Nicolaas, bisschop van Myra. Van de 12- tot 15- eeuw stond in Himmelum een klooster dat aan deze patroonheilige van de zeevaarders was opgedragen. Met de herbestemming is het eerste Russisch Orthodoxe Klooster van Noord-Nederland gerealiseerd. Het klooster organiseert tal van activiteiten. Uiteraard is er een winkeltje waar men iconen kan kopen. Ook kan men er overnachten.

3.4.2 Spirituele bijeenkomsten

Daarnaast hebben we gezien dat een aanzienlijk deel van de Nederlandse bevolking open staat voor spiritualiteit en zingevingsvragen, zowel binnen als buiten de kerk. Het gaat hier echter om enquêtes en de uitkomsten zeggen weinig over daadwerkelijk gedrag. Een indicatie voor spirituele activiteiten biedt tabel 3.8, waarin gevraagd is naar daadwerkelijk gedrag. Hieruit blijkt dat een ruime meerderheid zijn spiritualiteit praktisch beleeft door een kaars te branden en door op cursus te gaan.

---

⁵⁹ www.kloosterhemelum.nl; www.toekomstkerkgebouwen.nl/Herbestemming

Tabel 3.8 Percentage participanten aan rituelen

	RK	PKN	Buitenkerkelijken	allen	'nieuwe spirituelen' ⁶⁰
Een kaarsje branden voor iets of iemand	79	37	51	51	72
Naar een plek gaan om stil te staan bij alles wat men doet	45	36	37	39	58
Deelname aan een cursus e.d. gericht op spiritualiteit	27	24	24	26	72
Meehelpen aan en bezoeken van een herdenkingsplek op de plaats van een verkeersongeval of ramp	15	8	18	16	30
Thuis een 'heilige' plek hebben (bijv. huisaltaar, meditatieplek)	20	7	15	15	40
Op bedevaart gaan	38	3	5	11	17
Deelnemen aan stille tocht	6	9	10	9	16
Geen	11	33	25	24	4

Bron: Bernts, Dekker en De Hart, 2007, p. 171.

Dit gegeven biedt een verklaring voor de vele organisaties en groepen in Nederland die bezinningsdagen, cursussen en lezingen aanbieden. Een compleet overzicht ontbreekt; er is geen inzicht in het aantal deelnemers, laat staan de economische betekenis van deze sector.⁶¹ Sommige van de organisaties zijn eenmansbedrijfjes die door cursussen aan kleine groepen of door individuele begeleiding het hoofd boven water houden. Maar er zijn zeker ook grote organisaties op de markt voor bezinning actief.

⁶⁰ De nieuwe spirituelen zijn hier gedefinieerd als de Nederlanders die drie of meer tijdschriften lezen op het gebied van spiritualiteit, religieuze verdieping, zingeving en persoonlijke ontwikkeling (in totaal 8% van de respondenten). Zie Bernts, Dekker en De Hart, 2007: *God in Nederland 1996-2006*, p. 164.

⁶¹ Volgens CBS Statline waren er op 1 januari 2008 1560 bedrijven die zich bezighielden met studiebegeleiding, vorming en training (waaronder cursussen op het gebied van persoonlijke ontplooiing), 75 bedrijven die zich richtten op zelfhulpgroepen en onderlinge begeleiding, terwijl de categorie overige ideële organisaties (met o.a. de vredesbeweging en actiegroepen) 420 bedrijven telde en onder de overige dienstverlening (met o.a. paragnosten, maar ook prostituees) 4455 ondernemingen vielen.

De vormen waarin men tot bezinning en verdieping komt lopen eveneens sterk uiteen. Veel mensen zien spiritualiteit als een permanente zoektocht: zij sluiten zich dus aan bij groepen die regelmatig bij elkaar komen of volgen een langdurig cursusprogramma. Daarnaast is er ook een groep die afziet van een vast programma; voor wie de spiritualiteit minder een levenswijze is, maar meer een tijdje-er-even-tussen-uit: men volgt een korte lezingencyclus, trekt zich een weekje terug in een retraiteoord, tot men weer opgeladen en voldaan is en het gewone dagelijkse leven weer aankan.

Box 3.4 Het Centrum voor Zelfbezinning

Een van de oudere organisaties in het brede spectrum is het Centrum voor Zelfbezinning, opgericht in 1969. Het Centrum komt voort uit de Internationale School voor Wijsbegeerte in Leusden en is daar ook gevestigd. Van daaruit organiseert het centrum diverse activiteiten. Elke twee weken komen op vijf verschillende plaatsen in het land bezinningsgroepjes bij elkaar. Het doel is "ons meer bewust te worden van wat zich in ons leven afspeelt." Elke zes weken zijn er bovendien Verdiepingsdagen op het terrein van de school (kosten € 25 of € 40). Ten slotte organiseert het Centrum meerdaagse sessies: een Zomerweek (kosten € 575 voor vol pension) en een Winter- en een Paasdriedaagse (€ 340).

3.4.3 In retraite

Het idee van retraite, van spiritueel zelfonderzoek en geestelijke oefening stamt van de Katholieke kerk. Tot na de Tweede Wereldoorlog waren door scholen georganiseerde retraites voor katholieken in Nederland en Vlaanderen heel gewoon. Deze richtten zich op verdieping van geloofsinzichten en geloofsbeleving. De laatste decennia worden ook buiten de kerk om retraites georganiseerd, waarin de zin van het bestaan of de persoonlijke verwachtingen in het leven centraal staan. Met de hulp van een leider houdt een groepje zich enkele dagen intensief bezig met meditatie.

Vanuit deze achtergrond is het allerm minst verwonderlijk dat de kloosters nog steeds prominent worden gebruikt als retraiteoorden, zoals het aanbod van retraiteoorden in Noord-Brabant aantoont. Men kan tijdelijk meelopen in het ritme van de gemeenschap om na een vastgestelde tijd weer vol energie met het eigen leven verder te gaan.

Tabel 3.9 Retraiteoorden in Noord-Brabant

Croy-gemeenschap	Bakel	Priorij De Ark	Someren
Gemeenschap De Hooge Berkt	Bergeijk	Priorij Manna Absconditum	Teteringen
Abdij OLV van Koningshoeven	Berkel-Enschot	Effeta-gemeenschap	Tilburg
Abdij OLV van Koningsoord	Berkel-Enschot	Sint Maarten-community	Tilburg
Karmelietenklooster	Boxmeer	Elimgroep	Tilburg
Missiehuis Sint Willibrord	Deurne	De Korvel	Tilburg
Abdij van Berne	Heeswijk-Dinther	Abdij Maria Refugië	Uden
KCV Dienstencentrum	Helmond	Groepsaccommodatie Venweide	Valkenswaard
Clarissenklooster Sint Josephsberg	Megen	Emmausklooster	Velp
Klooster Minderbroeders Franciscanen	Megen	De Brabantse Pelgrim	Vlijmen
Abdij Mariënkroon	Nieuwkuijk	Gemeenschap Emmanuel	Waalre
Sint Paulusabdij	Oosterhout	Abdij Maria Toevlucht	Zundert
Gastenhuis OLV Abdij Benedictinessen	Oosterhout		

Bron: www.bijzonderbrabant.nl

3.5 Religieus toerisme

3.5.1 Kloosterbezoek

Ook los van religieus besef of behoefte aan bezinning is er belangstelling voor kloosters en religieuze symboliek en historie. Kloosters kunnen hun

deuren openzetten voor toeristen die komen genieten van de bijzondere sfeer die hun rust en diepgang biedt en hun even de kans geeft om te ontsnappen aan de jachtige consumptiemaatschappij. Bijna de helft van alle toeristen die een grote stad in Europa bezoeken, bezichtigt ook een kerk, een op de vier bezoekt een religieus evenement, zoals een processie (zie tabel 3.10).

Tabel 3.10 Bezoek aan attracties en evenementen in Europa, 1997 (in %)

Attracties		Evenementen	
Stedelijk schoon/monumenten	70	Traditionele lokale evenementen	64
Musea/tentoonstellingen	63	Concerten	55
Natuurparken	50	Sportwedstrijden	26
Kerken	49	Religieuze evenementen	25
Themaparken	26		
Gezondheidscentra	11		
Industrieterreinen	4		

Bron: LAGroup & Interarts, 2005, p. 28.

Boze stemmen verwijten de toeristen wel dat zij bijdragen aan de verwatering van het religieuze gedachtegoed en de aantasting van het religieuze erfgoed. “Gastvrijheid kan een inbreuk zijn op een bestaande levenswijze, bijvoorbeeld van stilte, soberheid of bepaalde ascetische praktijken. De continuïteit van die levenswijze kan door de aanwezigheid van een gast voor kortere of langere tijd op het spel worden gezet.”⁶² Aan de andere kant kan men met evenveel recht betogen dat het reli-toerisme juist bijdraagt aan het behoud ervan. Het betreft nieuwe groepen, die eerder waren afgehaakt, bij het erfgoed. Sommige kerken en kloosters verwelkomen de toeristen dan ook met open armen. De abt van het Benedictijnenklooster Mamelis in Zuid-Limburg: “Wij veronderstellen dat mensen die bij ons komen op een of andere manier geraakt worden. Ook als ze nog niet geloven. Mensen dragen een gevoelig hart met zich mee – en de Heilige Geest kan zo’n hart raken.”⁶³

⁶² Van Leeuwen, 2007: ‘Kloostergastvrijheid’.

⁶³ Hoefnagels, 2006: ‘Religieus hoogfeest of toeristisch spektakel?’, p. 27.

3.5.2 Pelgrims in een modern jasje

Een andere markt is die van de bedevaarten. Sommige traditionele bedevaarten hebben in de afgelopen jaren een heel nieuw publiek weten te trekken. Tussen de deelnemers die het religieuze karakter beklemtonen, hebben zich deelnemers gevoegd die met andere motieven op stap gaan, zoals spirituele, culturele of sportieve. Dat levert voor een beperkt aantal internationale evenementen een nieuwe impuls op. In vergelijking met deze bedevaarten zijn de Nederlandse bedevaarten en processies echter klein en onbetekenend. Toch laat het voorbeeld van de Heiligdomsvaart in Maastricht (zie verder in dit hoofdstuk) zien, dat zij de ontkerkelijking kunnen overleven.

Van alle katholieke bedevaartplaatsen is Lourdes waarschijnlijk de belangrijkste. Men schat dat ongeveer twee miljoen mensen per jaar de grot bezoeken waar Maria verschenen is aan Bernadette. Waarschijnlijk is de nadruk op dit miraculeuze feit een belangrijke reden waarom de meeste pelgrims door religieuze motieven gedreven worden: er is binnen de plechtigheden weinig ruimte voor twijfel en een individuele invulling.

Desondanks zijn de economische effecten van deze stroom pelgrims enorm. Zij genereren meer dan zes miljoen overnachtingen. Lourdes is na Parijs de tweede stad van Frankrijk met het meeste hotels. Er zijn 248 één- tot viersterrenhotels met in totaal 15.300 kamers. Ongeveer 60% van deze bezoekers komt met het openbaar vervoer: trein, vliegtuig en bus. Lourdes is via twee internationale vliegvelden te bereiken. De eerste luchthaven, die van Tarbes-Lourdes-Pyrénées, ligt op tien km van de stad. Het is een van de belangrijkste chartervliegvelden van Frankrijk. Het tweede vliegveld ligt in Pau (Aéroport Pau-Pyrénées) op 40 km van Lourdes.⁶⁴

Naast Lourdes is de internationaal meest aansprekende bedevaart de pelgrimstocht naar Santiago de Compostella, naar het graf van de apostel Jacobus. Hier staan niet zozeer de plechtigheden ter plaatse centraal, alswel de tocht erheen, over de Camino. Dat biedt dus veel meer ruimte voor een individuele invulling; elke pelgrim maakt zijn eigen (zoek)tocht.

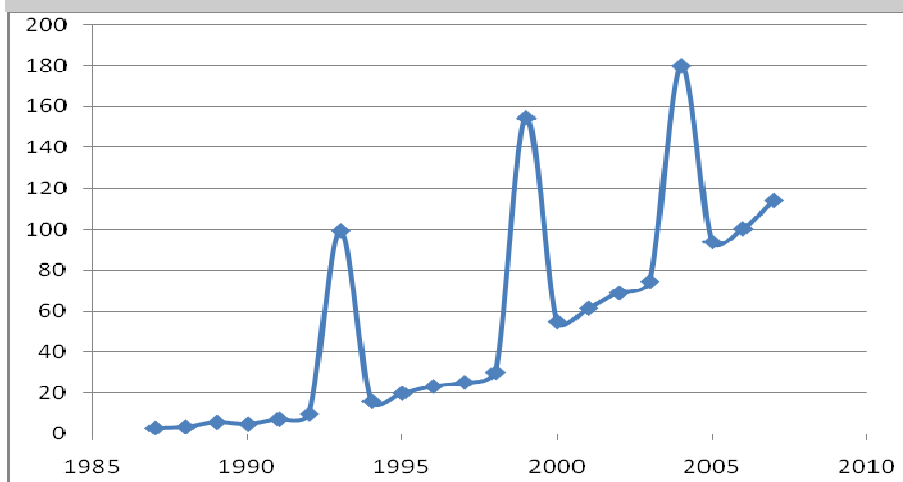
---

⁶⁴ <http://nl.franceguide.com>

Box 3.5 Santiago de Compostella

In het midden van de jaren '80 was de bedevaart naar Santiago nog een marginaal fenomeen, waar amper drieduizend gelovigen zich aan waagden. Het aantal pelgrims is sindsdien spectaculair gestegen naar meer dan 100.000 per jaar (zie figuur 3.1); in heilige jaren (1993, 1999) werden zelfs tot 180.000 bedevaartgangers verwelkomd. Uit de hele wereld komen de bedevaartgangers, van Australië tot de Verenigde Staten, van Spanje tot Noorwegen. Alleen al uit Nederland sluiten ongeveer 1600 pelgrims aan in de lange rij. Ongetwijfeld wordt een deel van hen bewogen door katholiek-religieuze motieven, maar ook andere motieven spelen een rol. Sommigen gaan op weg in de hoop zichzelf terug te vinden, anderen zien het als een avontuur om mensen over de hele wereld te ontmoeten, anderen zien het als een sportieve uitdaging en weer anderen om geld op te halen voor een goed doel (sponsorloop of sponsorfietstocht). Het Genootschap van Sint Jacob dat in Nederland de pelgrims helpt bij het plannen van hun tocht, telt dan ook leden van allerlei pluimage: behalve gelovige katholieken ook buitenkerkelijken met spirituele belangstelling. Behalve de voorbereiding van de tocht organiseert het Genootschap ook cursussen, (spirituele) wandelingen in Nederland, enz.⁶⁵

Figuur 3.1 Het aantal verstrekte compostela's (x 1000)⁶⁶, 1987-2007

Bron: www.santiago.nl

⁶⁵ www.santiago.nl

⁶⁶ Het bureau van de Kathedraal in Santiago de Compostella houdt een overzicht bij van het aantal pelgrims dat jaarlijks een compostela aanvraagt nadat zij de pelgrimstocht met succes hebben afgelegd. Zoals in hoofdstuk 2 uiteengezet, versterkt het uitreiken van een herinnering aan de bijzondere belevenis het karakter daarvan.

Nederland kent geen processies en bedevaarten van internationale allure en met grote economische uitstralingseffecten. Eeuwenlang moesten de Nederlandse katholieken naar het buitenland uitwijken voor hun processies. Kevelaer (net over de grens bij Venray) ontwikkelde zich daardoor tot het Nederlandse bedevaartsoord. Vanaf de 19^e eeuw herleefden echter tientallen lokale pelgrimages en processies, waaronder de Stille Omgang in Amsterdam en de Heiligdomsvaart van Maastricht.⁶⁷

Box 3.6 De Heiligdomsvaart van Maastricht

De Heiligdomsvaart toont een combinatie van traditionele religieuze beleving en nieuw vermaak. Het is van oorsprong een oud religieus feest, maar heeft geleidelijk elementen van een volksfeest gekregen en is daarmee een belevenis voor dagjesmensen geworden. Het geldt als een relatief succesvolle samensmelting van oud en nieuw. Ook het nieuwe publiek wordt geraakt door het sacrale element en voelt zich al dan niet bewust in contact gebracht met 'iets hogers'. "Die totale stilte, terwijl er toch duizenden mensen langs de kant staan. Dat is echt indrukwekkend," aldus een toeschouwer van de processie.

De Heiligdomsvaart vindt één keer in de zeven jaar plaats. Omdat de organisatie het aantal pelgrims voortdurend zag afnemen, besloot men voor de Heiligdomsvaart van 2004 tot een nieuwe aanpak. Deze sloot meer aan bij de belevingswereld van jongeren, met meer ruimte voor wereldse genietingen (een popconcert bijvoorbeeld). Met een nieuw thema werd niet meer een religieuze boodschap overgebracht, maar een moreel dilemma geschetst. Rond de omgang werd een festival georganiseerd met religieuze en culturele evenementen, zoals een tentoonstelling Heiligen en Idolen (over Maria en popster Madonna). Ook werden er twee omgangen gehouden: de eerste met de nadruk op de religieuze beleving trok 75.000 toeschouwers, een tweede een week later met een meer profaan karakter trok 90.000 toeschouwers. Er kwam dus ruimte om de gelegenheid op verschillende manieren te beleven.

De dubbele identiteit bleek ook uit een onderzoek onder de deelnemers en toeschouwers van de Heiligdomsvaart. Ongeveer 25% was naar de bedevaart gekomen vanwege religieuze motieven, 35% vanwege culturele motieven en 40% hadden andere motieven (zoals ontspanning, familiebezoek, vakantie). Veel bezoekers kwamen uit Zuid-Limburg, zodat de economische effecten (hotelovernachtingen) gering waren. Wel kan men hieruit afleiden dat de Heiligdomsvaart stevig geworteld blijft in Zuid-Limburg. Het zevenjaarlijkse evenement is onlosmakelijk verbonden met de Limburgse identiteit.

⁶⁷ Hoefnagels, 2006, 'Religieus hoogfeest of toeristisch spektakel? De Heiligdomsvaart van Maastricht', p. 22-28.

3.5.3 De paden op, de lanen in

“Hoe maken we in deze haastige tijd nog ruimte voor bezinning? Dat kan bijvoorbeeld door spirituele wandelingen te maken. (...) Door polders en bossen, over dijken en door duinen, langs meren en rivieren loopt de wandelaar naar kleine, intieme kapelletjes of grotere bedevaartplaatsen. Op al die plekken is het mogelijk een spirituele gedachte te koesteren, een kaarsje aan te steken of een gebed uit te spreken. Door te wandelen komen op het ritme van de voetstappen allerlei gedachten boven. Door te lopen zetten we stappen in ons leven. (...) ‘Je wandelt niet zozeer als tijdverdrijf, of om de tijd te doden, maar om de gegeven tijd intenser te beleven’.”⁶⁸

Wandelen langs religieus erfgoed wint duidelijk aan populariteit. Bij Uitgeverij Meinema, Uitgever van religie en zingeving, zijn er diverse wandelboekjes met een religieus of spiritueel thema verschenen, van *Wandelen langs heilige plaatsen* (het tweede deel verschijnt in maart 2009) tot *De ziel gaat te voet. Met Franciscus naar Assisi*. Nu hoeft niet iedereen zich door spirituele gedachten te laten leiden. Een frisse neus halen, genieten van het natuurschoon of van het gezelschap van de medewandelaars zijn even legitieme redenen om de wandelschoenen (of de fietsbroek) aan te trekken.

In Brabant heeft het Brabants Bureau voor Toerisme onder het motto ‘Rijk Rooms Brabant’ en ‘Mystiek Brabant’ diverse wandelingen, fietstochten en meerdaagse arrangementen langs religieus erfgoed uitgezet: “Het Rijke Roomse Leven heeft in Brabant vele sporen achtergelaten. Tastbaar in de vorm van de vele kerken, kloosters en kapelletjes, maar ook ontastbaar in de vorm van bijzondere verhalen over het katholieke geloof en bijbehorende tradities en gebruiken. Onderstaande routes nemen u mee langs het religieuze erfgoed van Brabant. Stap er eens binnen en steek een kaarsje op....”⁶⁹

---

⁶⁸ <http://www.uitgeverijmeinema.nl/shop>.

⁶⁹ www.routebureaubrabant.nl/Themaroutes.aspx.

Box 3.7 De Wandelmaat, bureau voor kloosterwandelingen⁷⁰

In 1994 begon Henk Woelders aan de lange tocht naar Santiago de Compostella. Na enkele maanden pelgrimeren brak hij de tocht voortijdig af. Toch werd de tocht een omslagpunt in zijn leven; hij had zijn roeping gevonden. Hij ging wandelingen van klooster naar klooster organiseren in Nederland en in de omliggende landen. Daartoe richtte Henk (inmiddels noemt hij zich pelgrim Henricus) in 1996 De Wandelmaat, bureau voor kloosterwandelingen op. Regelmatig trekt hij erop uit met een klein groepje wandelaars, voor een weekend of een week. De wandelaars verblijven op een klooster en maken kennis met het kloosterleven. "Het gesprek van de groep met een kloosterling wordt door de meeste reisgenoten beschouwd als het hoogtepunt. Dat komt omdat de kloosterling zichzelf is, authentieke antwoorden geeft, zich kwetsbaar opstelt. Soms is dat zo heel anders dan in de wereld om ons heen." Per jaar worden zo'n 25 tochten ondernomen, de meeste in Nederland (enkele in Noord-Brabant), maar ook in België en Duitsland. De kosten bedragen € 105 - € 675, al naar gelang de bestemming en het aantal dagen. Het oorspronkelijke eenmansinitiatief heeft inmiddels behoorlijke weerklank gevonden. Er is een Stichting Vrienden van de Wandelmaat opgericht die de kloosterwandelingen ondersteunt. Zo legt men bijvoorbeeld contacten met kloosters om nieuwe wandelingen mogelijk te maken. In het comité van aanbeveling van deze stichting hebben diverse regulieren zitting. Ook mgr. Bär, oud-Bisschop van Rotterdam maakt ervan deel uit.

Verder lopen er diverse langeafstandswandelingen door de provincie Noord-Brabant: het Grenslandpad, het Floris V-pad, het Peellandpad en het Pelgrimspad. Hoewel de naam anders doet vermoeden, heeft dit Pelgrimspad niet echt een religieuze inslag; het is vooral een natuurwandeling, men doet slechts zelden een kerk of klooster aan. Kenmerkend is de lijst van overnachtingsmogelijkheden die in het wandelboekje is te vinden.⁷¹ Kloosters ontbreken in de lijst. Wel wordt de verbouwde boerderij van broeder Fons, de pelgrimshoeve Kafarnaüm, als suggestie aan de hand gedaan. Een gemiste kans?

⁷⁰ www.dewandelmaat.nl.

⁷¹ Pelgrimspad, 2000, Deel II Brabant en Limburg, p. 150-151.

3.5.4 Op zoek naar lokale identiteit

Uiteraard halen mensen niet alleen uit godsdienst of spiritualiteit hun zingeving. Men zoekt ook op andere wijzen verbindingen om zich een eigen identiteit, een plaatsje in het grotere geheel, te verschaffen. Zo is bijvoorbeeld het gevoel voor de lokale of regionale identiteit sterk toegenomen. Die toename hangt samen met het proces van globalisering, is er een reactie op. Mensen zien in de globale wereld de menselijke schaal verloren gaan en zijn bang dat hun culturele identiteit verdwijnt in de *global village*, waar culturele normen die niet de hunne zijn, de standaard bepalen. In plaats daarvan wordt teruggegrepen op de lokale identiteit. Daarom wordt deze ontwikkeling ook wel aangeduid als *glocalisering*.⁷²

De *glocalisering* is verantwoordelijk voor de toegenomen belangstelling voor cultuurhistorie en lokale en regionale geschiedenis, voor de eigen tradities en gewoonten, voor de eigen streekproducten. De trend uit zich dikwijls in nostalgische en romantische gevoelens ten aanzien van de eigen woon- en werkomgeving en het verleden hiervan. De populariteit voor ‘classics’ is hiervan een voorbeeld. We zien dit vooral in de mode of de muziek, waar oude trends regelmatig terugkeren. Ook op de markt voor nieuwbouwwoningen zijn de ‘retrostijlen’ helemaal in. Veel architecten laten zich leiden door oud-Hollandse stadsgezichten. Dat varieert van villa’s uit de jaren ’30, via grachtenpanden uit de Gouden Eeuw tot zelfs Middeleeuwse kastelen toe (Haverlij bij Den Bosch). Een andere populaire trend richt zich op het ‘eerlijke plattelandsleven’. Het platteland wordt sterk geromantiseerd beleefd, als een plaats waar rust, ruimte, duisternis en de seizoenen nog werkelijk beleefd kunnen worden: men kan er kijken naar een sterrenhemel, luisteren naar een kraaiende haan en proeven van de oogst van de eigen fruitbomen. Het platteland staat in de geglocaliseerde belevingswereld voor overzichtelijkheid, kleinschaligheid, sociale herbergzaamheid, authenticiteit en gezondheid. Het is een plaats waar de tijd heeft stilgestaan. En dat is nu juist wat men graag wil vasthouden.

---

⁷² Van Dam, Lüdtke en Salverda, 2002: *Twee handen vol trends – een verkenning naar trends in de samenleving*, p. 29; Dagevos, Luttik, Overbeek en Buijs, 2000: *Tussen nu en straks. Trends en hun effecten op de groene ruimte*, p. 22-23.

3.5.5 Tot slot

Men kan uit dit alles concluderen dat er een grote groep recreanten is ontstaan, die een meer of minder vluchtige blik willen werpen op het religieuze en historische erfgoed. Allereerst zijn er de traditionele toeristen, die vooral vanuit cultuurhistorisch oogpunt kerken en kloosters bezoeken. Hoewel het om een omvangrijke groep gaat (zo geeft circa de helft van alle toeristen die een stedentrip maken aan dat zij religieuze gebouwen bezoeken), is het bezoek vluchtig. Wel is het dikwijls een groep die graag bereid is in de buidel te tasten voor een souvenir of een versnapering.

Een kleinere groep zijn de actieve recreanten die religieuze gebouwen bezoeken in het kader van een fietstocht of wandeling. En nog kleiner is de groep pelgrims die heel bewust het klooster als bestemming kiezen, soms uit religieuze overtuiging maar ook vaak uit een algemene behoefte een zoektocht naar zingeving te maken. Het gaat hierbij om kleine groepjes individuen; een traditie van grote georganiseerde pelgrimstochten, zoals in het buitenland, is er in Nederland niet. Toch ervaren deze kleine groepen een kort verblijf in het klooster als een belangrijke ervaring van grote waarde. Veel kloosters bieden daartoe al de gelegenheid, hoewel de oudere kloosterlingen de gastvrijheid lang niet altijd als een geschenk zullen zien. Bovendien lijkt deze vorm van pelgrimage met het uitsterven van de kloosterbevolking geen lang leven meer beschoren. Tenzij een oplossing wordt gevonden.

3.6 Conclusie

Concluderend kan men stellen dat de secularisering zeker geen einde heeft gemaakt aan de zoektocht naar de grote levensvragen. Wel heeft de weg die de verschillende groepen afleggen, zich vertakt in diverse richtingen. Hierbij kunnen vier hoofdstromen worden herkend. Allereerst is er een groep die nog steeds vasthoudt aan de traditionele kerken en hun tradities. Deze groep neemt weliswaar in omvang af, maar zal ook de komende decennia een belangrijk stempel drukken op de samenleving, mede omdat een aanzienlijk deel van hen (zo'n 40-50 %) zijn geloof actief belijdt: men gaat regelmatig naar de kerk en ondersteunt de kerk door vrijwilligerswerk. Het aantal randkerkelijken is relatief laag, zeker in vergelijking met vroeger. Ten tweede

zijn er de nieuwe migranten- en opwekkingskerken. Ofschoon heel divers van aard, sluiten zij in hun geloofsbeleving dikwijls wat meer aan bij de nieuwe beleveniscultuur. Anders dan de oude kerken, waar vooral ouderen zich thuis voelen, vinden deze kerken hun aanhang relatief veel onder jongeren. Dan is er nog een derde groep, een heel divers gezelschap, die wel gelooft in een god of in een hogere macht, maar zich niet bij een kerk heeft aangesloten. Hun spirituele geloofsbeleving is heel divers: dikwijls sterk geïndividualiseerd, zien zij hun leven en geloof als een oneindige zoektocht naar levensvervulling en zelfverwezenlijking. Ten slotte is er een grote groep ongelovigen, die niet in een hogere macht geloven. Zij kunnen daarom niet tot de spiritualiteit worden gerekend, hoewel velen zich ongetwijfeld ook vragen stellen over de zin van het leven. Het antwoord daarop zoeken zij vooral in het aardse leven en/of in het eigen ik. Tabel 3.11 geeft een samenvattend overzicht van de mate van religiositeit in Nederland.

Tabel 3.11 Geschatte omvang van de religiositeit in Nederland

Kerkelijken	30-35%	Traditionele kerken	20-25%
		Nieuwe kerken	10%
Buitenkerkelijken	65-70%	Gelovigen	15-20%
		Ongelovigen	40%

Voor kloosters zijn er verschillende kansen om op de uiteenlopende behoeften van deze groepen in te spelen. Zij kunnen onderdak bieden aan de vele organisaties en groepen in Nederland die bezinningsdagen, cursussen en lezingen aanbieden. Zij kunnen hun deuren openzetten voor mensen die zich voor korte of langere tijd willen terugtrekken uit het jachtige leven om zich te bezinnen en nieuwe inspiratie op te doen. En zij kunnen inspelen op de vraag van toeristen die afkomen op de bijzondere historische, esthetische of spirituele sfeer die (nog) in veel kloosters is te vinden.

---

4 Centra van zorg

In overeenstemming met hun traditionele functie als centra van maatschappelijke zorg kan men de kloostergebouwen ook bestemmen voor nieuwe vormen van zorg. De herbestemming tot zorgcentra vindt al enige tijd plaats als een sluipend proces. Nadat de kloosters hun traditionele zorgtaken in de afgelopen decennia hebben verloren aan professionele zorginstellingen, komen deze de laatste jaren via een omweg weer terug naar de kloosterterreinen. Sommige kloosters verhuren delen van hun complex aan zorginstellingen of woningcorporaties die in de nevengebouwen (eventueel nieuwbouw) zorgcentra vestigen. De kloosterlingen behouden dan de overige gebouwen om hun oude bestaan vol te houden, tot zij dit niet meer kunnen.

4.1 Zorgcentra

Door de vergrijzing hebben de kloosters de afgelopen jaren een geleidelijk transformatieproces doorgemaakt; zij zijn langzaam van religieuze instellingen omgezet in formele of informele verpleeg- en verzorgingstehuizen. Dit proces wordt in gang gezet wanneer de kloosterlingen zorgbehoevend worden, maar binnen de kloostermuren willen blijven wonen. Het klooster zorgt dan voor de benodigde voorzieningen, zoals mechanische voorzieningen (trapliften e.d.) en medisch personeel. Dikwijls wordt hiervoor een contract afgesloten met een in de nabijheid gelegen instelling. Dan is het een kleine stap naar een situatie waarbij het klooster een dependance wordt van de instelling. En waarbij vervolgens vrijgekomen plaatsen in het klooster door de zorginstelling opgevuld worden door cliënten van buiten het klooster. Zo worden de oude kloostergebouwen geïncorporeerd in het huidige zorgstelsel. Niet vanwege de specifieke kwaliteiten van de kloosters, maar omdat zij langs natuurlijke weg beschikbaar komen als ruimte om patiënten onder te brengen.

Box 4.1 Kloosterhoeve in Raamsdonkveer

Stichting WSG, een woningcorporatie, ontwikkelde van 2004-2008, samen met stichting De Riethorst, een zorgcentrum voor Huntingtonpatiënten. Men heeft zich bij de planvorming laten inspireren door de bijzondere cultuurhistorische locatie. In de middeleeuwen stond hier een reusachtig Karthuizer klooster, een gebouwencomplex van 80 bij 220 meter, dat plaats bood aan vele honderden monniken. Later heeft er een omgracht herenhuis gestaan en in de jaren '30 werd hier een boerderij gebouwd. De nieuwbouw van WSG is geïnspireerd door de vroegere bouwstijl van het middeleeuwse klooster. Ook is de oude gracht hersteld. Op de plek van het vroegere kloosterterrein komt een park. De contouren van het klooster worden zichtbaar gemaakt met hagen of palissaden.

4.2 Zorg voor ouderen

De omvorming van kloosters tot zorginstellingen sluit aan bij de toenemende vraag naar met name ouderenzorg als gevolg van de vergrijzing. Jaarlijks neemt de vraag naar ouderenzorg ongeveer met één procent toe.⁷³ Dit resulteert in een forse groei van de uitgaven die gefinancierd worden via de AWBZ. In toenemende mate loopt de AWBZ echter tegen financiële grenzen aan.⁷⁴ Een van de oplossingen die men hiervoor ziet, is het overhevelen van een groter deel van de zorg naar het private domein. Door private besparingen en verzekeringen moeten ouderen een groter deel van hun zorg in de toekomst zelf gaan bekostigen. Een andere oplossingsrichting is de ontkoppeling van wonen en zorg, waarbij de woonfunctie niet meer publiek wordt gefinancierd.

Een bijkomend probleem is dat het aanbod van zorg steeds minder aansluit bij de wensen van de ouderen zelf.⁷⁵ Maatschappelijke ontwikkelingen als de individualisering en het toenemende opleidingsniveau van ouderen leiden ertoe dat deze steeds minder genoegen nemen met het eenvormige aanbod dat de reguliere gezondheidszorg hun biedt.⁷⁶ De wensen van de oudere consument lopen steeds meer uiteen (afhankelijk van bijvoorbeeld fysieke conditie en behoefte aan privacy of sociaal contact), een ontwikkeling waar

---

⁷³ SER, 2008: *Langdurige zorg verzekerd: Over de toekomst van de AWBZ*, p. 63.

⁷⁴ Dit was een van de aanleidingen voor het recente SER-advies: *Langdurige zorg verzekerd: Over de toekomst van de AWBZ*.

⁷⁵ Van der Geest, 2005: *Blijvende zorg. Economische aspecten van langdurige ouderenzorg*, p. 21-22.

⁷⁶ Van der Geest, 2005: op. cit., p. 21-22; SER, 2008: op. cit., p. 59-60.

de huidige zorginstellingen moeilijk op kunnen inspelen. Mede daarom hebben bijna alle kritische ouderen één ding met elkaar gemeen: zij willen liefst zo lang mogelijk thuis of in een huiselijke omgeving wonen en verzorgd worden.

De ouderen stellen niet alleen hogere eisen aan hun huisvesting en zorgvoorzieningen, maar zullen in de nabije toekomst ook de middelen hebben om hun wensen te realiseren. Ramingen wijzen uit dat de ouderen van de toekomst gemiddeld (nog) welvarender zullen zijn dan nu. Dat biedt hun de mogelijkheid om zorg op maat te regelen, desnoods via private initiatieven.

Deze ontwikkelingen maken het aannemelijk dat er in de nabije toekomst een nieuwe private markt voor zorgproducten zal ontstaan. In rapporten van de Raad voor de Volksgezondheid & Zorg (2004) en van de SER (2008) worden de mogelijkheden onderzocht voor het loskoppelen van de ouderenzorg en de AWBZ. Men denkt in de richting van een stelsel met een gediversifieerde markt voor ouderenzorg, met enerzijds een (door de overheid gegarandeerd) minimumzorgpakket en anderzijds mogelijkheden om zich bij te verzekeren voor meer en/of kwalitatief betere zorg. De door de overheid gegarandeerde ouderenzorg kan dan binnen de huidige zorgverzekering worden ondergebracht, voor extra voorzieningen kan men sparen of zich aanvullend verzekeren.^{77,78}

Wat is de relevantie van deze ontwikkelingen voor de kloosters? Hiervoor richten we onze blik op de Verenigde Staten, waar reeds een omvangrijke private markt voor ouderenzorg bestaat in de vorm van Life Care Communities (zie box 4.2). Deze Life Care Communities zijn niet zo exotisch als men wellicht zou denken; zij hebben eenzelfde ontstaansgeschiedenis als de Nederlandse bejaardentehuizen. Zij zijn ontstaan uit diverse filantropische en kerkelijke initiatieven voor de huisvesting van bejaarden die geen nabestaanden hadden om voor hen te zorgen. In ruil voor hun vermogen konden zij zich in de instelling inkopen en zich zo van zorg voorzien voor de rest van hun leven.⁷⁹ Uit die

---

⁷⁷ Van der Geest, 2005: *Blijvende zorg. Economische aspecten van langdurige ouderenzorg*, p. 94-96; SER, 2008, *Langdurige zorg verzekerd: Over de toekomst van de AWBZ*, p. 124-126.

⁷⁸ Ook worden wel alternatieven besproken zoals combinaties van een levensverzekering of lijfrentepolis met een zorgverzekering, een combinatie van een 'omgekeerde hypotheek' met een zorgverzekering (waarbij eigenwoningbezitters hun premies betalen met de waarde van hun huis) of vormen van een pensioen-zorg-polis.

⁷⁹ *Continuing Care Retirement Communities*, <http://www.njelderlaw.com>, p. 2

instellingen zijn in de VS de LCC's gegroeid, terwijl in Nederland grootschalige verpleeg- en verzorgingshuizen zijn gegroeid. Waar wij in Nederland woonkazernes bouwden, begreep men in de VS dat een flexibele opzet met diverse woontypen, afhankelijk van de fysieke conditie en de bestaansmogelijkheden van de bewoners, meer aansloot bij hun wensen.

Box 4.2 Life Care Communities in de VS⁸⁰

Steeds meer ouderen in de VS die het zich kunnen permitteren, kiezen ervoor om hun levensavond door te brengen in een *life care community* (LCC), ook wel *continuing care retirement community* (CCRC) genoemd. Hiermee voorkomen zij, dat zij op hun oude dag voor torenhoge zorgkosten komen te staan. De LCC of CCRC biedt een woonomgeving waar ouderen alle service genieten die zij nodig hebben. De *community* bestaat uit zelfstandige wooneenheden, aanleunwoningen en verzorgingstehuizen, alles in een parkachtige omgeving. Naast onderdak en medische voorzieningen biedt de LCC gemeenschappelijke maaltijden, bescherming, sociale contacten, uitstapjes, culturele activiteiten, recreatiemogelijkheden en tal van andere voorzieningen waar ouderen behoefte aan hebben. Het doel van de *communities* is ouderen in staat te stellen ter plekke oud te worden ('*age in place*'). De accommodatie is zo ingericht dat flexibel ingespeeld kan worden op veranderingen in zorg- en woningbehoefte. Wanneer een oudere in de loop der jaren bijvoorbeeld meer zorg nodig heeft, kan men binnen de LCC verhuizen naar een locatie waar extra zorg geleverd wordt.

Wie zich bij een LCC wil aansluiten, sluit een contract dat de verplichtingen van beide partijen nauwkeurig vastlegt. Het contract geldt in het algemeen voor de resterende levensduur. Een essentieel onderdeel van het contract is dat bewoners alle verzorging en verpleging ontvangen die zij nodig hebben. Alleen medische zorg in een ziekenhuis is vaak uitgesloten. Voor echtparen is er de verzekering dat zij niet van elkaar worden gescheiden wanneer een van beiden ziek wordt en verzorging nodig heeft. De contracten moeten voldoen aan bepaalde vereisten die van staatswege worden vastgesteld om consumenten te beschermen. Zo moet levenslange verzorging gegarandeerd zijn; ook wanneer de financiële middelen van de bewoner opraken, moeten er verpleegfaciliteiten binnen de community zelf aanwezig zijn en kunnen bewoners nooit gedwongen uit hun appartement worden gezet. De LCC levert dan bijstand.

De bewoner betaalt een intredegeld, dat kan variëren van \$ 20.000 tot \$ 400.000. Het gemiddelde ligt op zo'n \$ 50.000. Leeftijd en gezondheidstoestand bepalen mede het entreegeld. Wie gezond is, betaalt meestal minder intree. In veel gevallen is een gedeeltelijke terugbetaling mogelijk, wanneer een bewoner binnen een bepaalde periode overlijdt of de community wil verlaten. In sommige LCC's is het mogelijk zelf een appartement te kopen, maar in de meeste gevallen bieden zij alleen onderdak voor de duur van het leven. Naast het entreegeld is er een maandelijks bijdrage die

⁸⁰ Van der Geest, 2005: op. cit., p. 22-23; Continuing Care Retirement Communities, te vinden op: <http://www.njelderlaw.com>; www.helpguide.org/elder/continuing_care_retirement_communities.htm

afhngt van de grootte van het appartement en de voorzieningen die worden geboden; deze kan variëren van \$ 400 tot \$ 2500 per maand. Een nieuwe ontwikkeling is *rental life care*. Hierbij wordt geen entreegeld betaald, maar betaalt de bewoner een maandelijkse premie, gebaseerd op het gebruik van de diensten.

De LCC is meestal opgezet door diverse non-profit organisaties. De grootste is de *American Association of Homes and Services for the Aging*, AAHSA). Om de kwaliteit van de dienstverlening te bewaken is er een toezichhoudende instantie, de *Commission of Accreditation of Rehabilitation Facilities* (CAF), die keurmerken uitvaardigt. Bovendien houden de staten toezicht.

De LCC's representeren een *lifestyle* die veel ouderen erg aanspreekt. Op dit moment zijn er meer dan 1000 *life care communities*, variërend van 100 tot meer dan 1000 inwoners. De meeste *communities* richten zich op een specifieke doelgroep qua levensovertuiging (religie) of levensstijl. De meeste mensen zijn 72 tot 78 jaar, wanneer zij zich inkopen. Voor vermogende ouderen, waarvan er steeds meer zijn in de VS, is de *life care community* een aantrekkelijke optie om van een onbezorgde oude dag te genieten.

Kloosters bieden de mogelijkheid met het idee van de *life care communities* te experimenteren. De complexen beschikken vaak over meerdere gebouwen, waar men gevarieerde woon- en zorgvoorzieningen kan aanbieden: van zelfstandige woningen tot volledig uitgeruste zorgcentra. De kloosters hebben hierbij diverse troeven in handen. Zo vormen zij onder andere oases van rust en stilte, van nostalgie en verdieping, waar veel ouderen behoefte aan hebben. De typische kloostersfeer benadrukt bovendien de *community*-gedachte van de zorgcentra. Verder kunnen hierdoor de kloostervoorzieningen, zoals de bibliotheek, de kapel, de kloostertuin, de oude keuken enz. worden ingezet zodat voor deze voorzieningen ook draagkracht voor behoud ontstaat. Daarbij maken de diverse locaties (soms midden in de stad, soms op het platteland) het mogelijk om heel gevarieerde woonomgevingen aan te bieden: dicht bij de grotestadsvoorzieningen of juist in een rustieke omgeving.

4.3 Palliatieve zorg

Een ander relatief nieuw marktsegment is de palliatieve zorg. Palliatieve zorg wordt verleend aan patiënten die ongeneeslijk ziek en/of stervende zijn. Vraag en aanbod op deze markt lopen sterk uiteen; er is een grote onvervulde vraag. Biedt dat mogelijkheden voor leegkomende kloosters?

In 2006 is een onderzoek verricht naar de omgeving waarin mensen hun laatste levensdagen willen doorbrengen. Om een realistische uitkomst te krijgen is niet aan de man-in-de-sstraat zijn mening gevraagd, maar aan mensen die ongeneeslijk ziek waren en hun einde zagen naderen. Bijna driekwart van hen gaf aan thuis hun laatste uren te willen doorbrengen (zie tabel 4.1). Mensen willen graag sterven in een vertrouwde omgeving, “met geliefden, huisdieren en kamerplanten om zich heen maar zonder technische hulpmiddeltjes en slangetjes, dokters of verpleegkundigen.”⁸¹ De praktijk blijkt echter heel anders. Ruim 60% van de mensen die sterven aan een niet-acute aandoening (zoals kanker of dementie) sterven binnen een instelling voor gezondheidszorg, zoals een ziekenhuis of verpleeghuis. Dikwijls blijkt dat de zorg thuis moeilijk te organiseren is, omdat er continu medisch toezicht nodig is. Bovendien is de begeleiding van stervenden een zware taak die niet alle naasten even goed aangaat.⁸²

Tabel 4.1 Wenselijke en feitelijke plaats van overlijden van mensen die zijn overleden aan een chronische aandoening, 2006

	Wenselijk	Feitelijk
Thuis	73	32
Bijna-thuis-huis	18	
High care hospice	6	
In een ziekenhuis	2	27
In een verpleeghuis	0	25
In een verzorgingstehuis	1	10
Elders		5

Bron: Van Campen (red.), 2008, p. 101-102.

Mede daarom is er vanaf de jaren '80 van de vorige eeuw in Nederland een nieuwe zorgtak opgekomen, de palliatieve zorg. Nederland was hiermee overigens een laatkomer in vergelijking met bijvoorbeeld het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk (zie box 4.3).⁸³ Er zijn nu enkele honderden instellingen die zich in de zorg voor stervenden hebben gespecialiseerd.

⁸¹ Van Campen (red.), 2008: *Grijswaarden*, p. 104.

⁸² Van Campen (red.), 2008: op. cit., p. 102.

⁸³ Het euthanasiedebat in Nederland heeft de belangstelling voor palliatieve zorg gestimuleerd. Men zag een goede stervensbegeleiding als middel om euthanasie te voorkomen.

Box 4.3 Geschiedenis van de hospice⁸⁴

De allereerste hospices stammen uit de vierde eeuw. Het waren rusthuizen voor vermoeide pelgrims. Na verloop van tijd legden deze huizen zich steeds meer toe op de fysieke verzorging van de vaak zwaar gehavende pelgrims. Ook omwonenden van het hospice konden er voor verzorging terecht. Maar na de middeleeuwen maakten de gastvrije huizen plaats voor ziekenhuizen. Tot in de negentiende eeuw, toen in Frankrijk en Ierland de hospices nieuw leven werd ingeblazen door de l'Association des Dames du Calvaire (1843) en de Sisters of Charity (1879). Zij richtten speciale instellingen op voor ongeneeslijke zieken. De idee van een hospice als een bijna-thuis-instelling werd in 1967 voor het eerst uitgewerkt in Engeland, in het St. Christopher's Hospice. In 1988 werd het eerste hospice in Nederland opgericht (een 'bijna-thuis-huis' in Nieuwkoop). Deze werd opgericht door een huisarts, maar ook de kerken speelden een grote rol bij de oprichting van nieuwe hospices. Het initiatief voor een Amsterdams hospice (1992) kwam van een aantal hervormde en gereformeerde kerken. Het hospice in Vleuten (1992) is opgericht met steun vanuit de Maltezer en Johanniter Orde.

Boegbeeld van de palliatieve zorg is het hospice of hospitium, een instelling waar mensen die ongeneeslijk ziek zijn hun laatste dagen kunnen doorbrengen in vrede en rust, weg van de kille, klinische ziekenhuizen. Meestal wordt geprobeerd een huiselijke sfeer te creëren: in een hospice kan de gast de kamer inrichten met eigen spullen; zelfs huisdieren zijn meestal toegestaan. Er zijn geen bezoeken, de naasten kunnen dus altijd binnenlopen. Ook zijn er meestal logeermogelijkheden, zodat de naasten bij de stervende kunnen blijven.

Het mes snijdt aan twee kanten. Het hospice is een plaats waar ongeneeslijk zieken 'waardig kunnen sterven' en tegelijkertijd ontlasten zij de reguliere zorg. De terminale patiënten houden geen duur ziekenhuisbed of verpleeghuisbed bezet. Bovendien zijn de kosten voor eventuele overcapaciteit beperkt, onder andere doordat men veelal werkt met vrijwilligers.

Men kan deze instellingen onderverdelen in vijf groepen:

- Bijna-thuishuis/low care hospice. Dit is 'thuisverplaatste zorg'. Binnen de instelling is er geen medisch personeel aanwezig, er werken

⁸⁴ www.palliatievezorg.nl

hoofdzakelijk vrijwilligers. De medische zorg wordt door de huisarts verstrekt.

- (High care) hospice. Hier werken wel medici en professionele zorgverleners (artsen, verpleegkundigen, geestelijk verzorger), maar ook vrijwilligers. Zowel *high care* als *low care* hospices proberen de thuissituatie zoveel mogelijk te benaderen. Zij zijn dan ook veelal in woonhuizen gevestigd.
- Gespecialiseerde afdeling in een verpleeghuis. Dit zijn kleine afdelingen waar elke bewoner een kamer heeft die hij met eigen spullen mag inrichten. De zorg wordt verleend door het reguliere personeel van het verpleeghuis of door gespecialiseerde verpleegkundigen en verzorgenden. Soms werken er ook vrijwilligers op de afdeling.
- Afdeling in een verzorgingshuis. Dit is vrijwel dezelfde zorg als in een verpleeghuis.
- Afdeling in een ziekenhuis. Slechts enkele ziekenhuizen hebben zo'n afdeling. Er werkt alleen gespecialiseerd personeel, geen vrijwilligers.

Verreweg de meeste hospices liggen in de Randstad.⁸⁵ Het aantal Brabantse hospices is beperkt. Alleen in en om Eindhoven zijn meerdere instellingen. Verreweg de grootste is Hospice De Regenboog in Eindhoven, onderdeel van de Stichting St. Annaklooster.

Tabel 4.2 Aantal terminale voorzieningen, 2009

	Aantal instellingen	Aantal plaatsen
Low care hospice	52	181
High care hospice	45	266
Hospice in verpleeghuis	94	385
Hospice in verzorgingstehuis	47	108
Voorziening bij ziekenhuis	14	48
Kinderhospice	5	50
Overige voorzieningen	16	18
Totaal		1056

Bron: www.palliatief.nl

Is deze hospice-beweging een groeimarkt of is er sprake van voldoende capaciteit? Op dit moment zijn er ruim 1000 plaatsen beschikbaar (zie tabel

⁸⁵ http://www.rivm.nl/vtv/object_map

4.2). Dat aantal zou fors kunnen toenemen wanneer we uitgaan van de bovenvermelde enquête waaruit bleek dat 24% (6% en 18%) van het aantal terminale patiënten wel wilde sterven in een hospice. Om hoeveel plaatsen gaat het? Het aantal sterfgevallen in Nederland bedroeg in 2007 133.000. Ongeveer de helft van dit aantal bestaat uit niet-acute sterfgevallen, mensen die dus een langer stervensproces doormaken, ongeveer 65.000 mensen.⁸⁶ Dat levert een potentiële vraag op van in totaal 15.600 mensen (24% * 65.000). Uitgaande van vier klanten per jaar per plaats (de meeste hospices hanteren een levensverwachting van drie maanden of minder) levert dat een vraag naar hospiceplaatsen op van bijna 4000. Met slechts 1000 beschikbare plaatsen kan worden gesproken van een onvervulde behoefte. En dan gaan we er nog van uit dat aan de wens van de meerderheid wordt voldaan om thuis te sterven. In veel gevallen zal hun wens niet gehonoreerd kunnen worden. Dan zal een aanzienlijk deel van hen voor het hospice als tweede keus opteren.

Wat hebben de kloosters te bieden in de palliatieve zorg? Een aantal aspecten die van belang waren voor de *life care communities* zijn ook relevant voor de palliatieve zorg. Hun rust en stilte, hun sfeer van nostalgie en verdieping, zijn belangrijke aspecten voor een waardig stervensproces. Verder kunnen hierdoor de kloostervoorzieningen, zoals de bibliotheek, de kapel, de kloostertuin, de oude keuken, worden benut. Bovendien is de spreiding een belangrijk punt. Hospices zijn laagdrempelige voorzieningen die gemakkelijk en snel bereikbaar moeten zijn. Door hun eveneens grote spreiding over de zuidelijke provincies voldoen de diverse kloosters in Noord-Brabant en Limburg aan deze bereikbaarheidseis.

4.3.1 Uitvaart- en rouwcentra: de zorg voor de doden

Ook de rituelen rond het afscheid van een overledene maken een hele ontwikkeling door. De afgelopen decennia heeft de beleving rond het sterven en het afscheid na de dood een enorme verandering ondergaan. Het onderwerp dood komt steeds meer uit de taboesfeer. De nabestaanden worden zich er steeds meer van bewust dat het actief betrokken zijn bij het afscheid bijdraagt aan een goede rouwverwerking. De behoefte aan een individueel vormgegeven uitvaart wordt groter en de traditionele gebruiken

---

⁸⁶ In 2006 stierven 54% van de mensen aan niet-acute oorzaken. Zie: Van Campen (red.), 2008: *Grijswaarden*, p. 102.

nemen steeds meer af.⁸⁷ De uitvaart verliest zijn karakter van een vast ritueel; het wordt een 'belevens' van terugzien en verdrietverwerking. Een belevens die ook steeds vaker vooral geregisseerd is door de overledenen zelf. Meer en meer geven zij vooraf te kennen hoe ze hun eigen uitvaart wensen. Dat heeft bovendien het voordeel dat de nabestaanden veel werk uit handen wordt genomen in de toch al emotionele dagen direct na het overlijden.

Ruim 60% van alle uitvaarten vindt niet langer in de kerk plaats (zie tabel 3.2). Waar de behoefte aan levensbeschouwelijke diepgang bij de uitvaart toeneemt, is het niet verwonderlijk dat diverse uitvaartondernemingen interesse tonen in hergebruik van een voormalig godshuis. Maar ook kloosters kunnen het afscheid een speciale betekenis geven.⁸⁸ Uiteraard ligt een combinatie van de functies van hospice en uitvaartcentrum op één terrein voor de hand.

4.4 Arbeid en zorg

De kloosters met hun gewijde sfeer en hun afstand tot het dagelijks leven, kunnen ook aantrekkelijk zijn om werknemers even een moment van rust en bezinning te gunnen. Men moet hierbij niet denken aan een diep spiritueel proces, maar aan bijscholing of onthaasting. Bijvoorbeeld bedrijfscursussen die reflecteren op de eigen strategie of personeelsweekends waarbij men zich bezint op het eigen functioneren en de groepsprocessen. Door zich even helemaal uit de bedrijfscultuur te verwijderen kan men loskomen uit vastgeroeste patronen. Wel kan men zich de vraag stellen in hoeverre de commerciële invalshoek van het management werkelijk aansluit bij de gewijde sfeer. Heiligt het doel de middelen?

Daarnaast biedt het klooster de mogelijkheid om even het jachtige bestaan te ontvluchten, om weer tot zichzelf te komen. Gewoon even 'onthaasten' of de stress van het werk verdrijven. Geen bezinning dus, maar een vorm van ziektepreventie. Met de preventie van stress en de daarmee samenhangende psychische klachten is een groot belang gemoeid. Zo komen burn-outklachten voor bij ongeveer 9-10% van de beroepsbevolking.⁸⁹ Wel zijn de klachten tegenwoordig goed te bestrijden.

---

⁸⁷ www.nuvu.nl

⁸⁸ Jelsma, 2008: *Een plaats die ons heilig is?*, p. 18

⁸⁹ CBS, Statline, cijfers 1997-2004. Sinds 2005 wordt *burn-out* niet meer gemeten.

De remedie die men vroeger koos (“ga maar een paar maanden thuis uitrusten”) was ineffectief en leidde vaak tot arbeidsongeschiktheid. Een kortdurende (12-15 weken) therapie, waarbij men gericht tracht de redenen voor de burn-out aan te pakken, levert tegenwoordig veel betere resultaten op.

4.5 Conclusie

Herbestemming van kloosters als centra van zorg is vaak maar een kleine stap, die bovendien logisch aansluit bij de functie die kloosters door het ouder worden van hun populatie haast vanzelf krijgen. De markt voor ouderenzorg is groot en zal nog aanzienlijk groeien. Niet alleen vanwege de vergrijzing, maar ook omdat er een steeds meer gedifferentieerde en gespecialiseerde markt voor private ouderenzorg ontstaat. De generatie babyboomers is welvarender dan de huidige generatie 65-plussers en zal hogere eisen stellen aan de wijze waarop zij op haar oude dag zal worden verzorgd. In de VS bestaat al een omvangrijke private markt van *life care communities* voor ouderen; het ligt in de verwachting dat zo’n markt zich ook in Nederland zal ontwikkelen als de publieke voorzieningen voor ouderen noodgedwongen schraler worden.

Binnen deze brede markt zijn er specifieke segmenten waar kloosters zich op kunnen richten, zoals de terminale zorg (hospices), de geestelijke gezondheidszorg of kortdurende voorzieningen voor werknemers die willen onthaasten of moeten bijtanken. In veel gevallen zullen aanpassingen aan bestaande kloostergebouwen noodzakelijk zijn, maar de omgeving en sfeer die kloosters kunnen bieden, zijn belangrijke attributen die hen tot aantrekkelijke locaties voor deze voorzieningen kunnen maken.

Van oude waarden naar nieuwe waarde

---

5 Publieke centra

Ten slotte is het ook mogelijk om de kloosters een niet-religieuze functie te geven, die aansluit bij de culturele of maatschappelijke taken, die de kloosterlingen ooit uitoefenden. De kloosters beschikken dikwijls over mooie grote ruimtes, met een ambiance rijk aan plechtstatigheid en historiciteit: hoge ramen met glas-in-lood-vensters, bijzondere muurschilderingen, bakstenen ornamenten, natuurstenen haarden of schoorsteenmantels, oude houten vloeren, enz. In veel steden en dorpen zoeken de verantwoordelijke bestuurders in deze richting voor herbestemming.

5.1 Publieke ruimte

Voor een dergelijke herbestemming staan diverse opties open. Ten eerste kan men kiezen voor een multifunctionele aanpak. Het is vaak relatief eenvoudig de aanwezige ruimte geschikt te maken als representatieruimte: creëer een lege zaal met een geluidsinstallatie, die gemakkelijk is in te richten voor speciale gelegenheden (maar met behoud van zoveel mogelijk van het historisch decor!). Officiële bijeenkomsten, zoals openingen, diploma-uitreikingen of inauguraties krijgen in zo'n ruimte extra cachet.⁹⁰ Bij elke aanvraag voor gebruik kan de exploitant beoordelen of men de gelegenheid vindt passen bij het bijzondere karakter van de zaal.

---

⁹⁰ Jelsma, 2008: *Een plaats die ons heilig is? Godshuizen in Noord-Brabant en hun betekenis in deze tijd*, p. 18.

Box 5.1 De Broederkapel te Veghel

De broederkapel uit 1923 maakte deel uit van een klooster dat in 1998 plaats heeft gemaakt voor woningen. Bij de sloop zijn de kapel en de gerestaureerde woning van de brouwersfamilie Smith gespaard gebleven. Het exterieur is na 1998 gerestaureerd, maar doordat er geen geschikte herbestemming kon worden gevonden dreigde het verval. Tot begin 2006, toen de gemeente de Broederkapel overdroeg aan Monumenten Fonds Brabant. Direct is de kapel verbouwd tot ceremonieplaats en sindsdien wordt zij verhuurd aan een cateringbedrijf. Dit organiseert er huwelijksvoltrekkingen, kamerconcerten, vergaderingen, uitvaartceremonies, maar ook recepties, jubileum- of familiediners.⁹¹

5.2 Wijkcentra

Een heel andere invalshoek biedt de vestiging van publieke organisaties binnen de voormalige kloostermuren. Hierbij dient men juist niet te appelleren aan de contemplatieve sfeer, integendeel. De vestiging van bijvoorbeeld een wijkcentrum wordt meer gedragen door nostalgische gevoelens en de behoefte een karakteristiek gebouw voor de wijk te behouden. Het draagvlak wordt versterkt door het een openbare functie te geven waarvan alle wijkbewoners gebruik (kunnen) maken. Waar het ooit een voor leken gesloten vesting was, heeft men nu alle deuren wagenwijd opengezet. De kleine gesloten gemeenschap van kloosterlingen heeft zich als het ware als een olievlek over de hele wijk verspreid en omvat de totale wijk- of dorpsgemeenschap.

Box 5.2 Hasseltse kerk Tilburg als wijkcentrum

De voormalige rooms-katholieke kerk werd, ondanks veel tegenslagen zoals een grote brand, herbestemd tot het multifunctionele wijkcentrum De Poorten. Dankzij een actieve inbreng van de gemeente is het gebouw met zijn karakteristieke uitstraling behouden voor de buurt. Als wijkcentrum heeft het zijn actieve functie voor de buurt op een andere manier weer teruggekregen. Het gebouw is in eigendom van de gemeente Tilburg, maar wordt verhuurd aan de zorginstelling Twern, die ruimtes onderverhuurt aan onder meer bibliotheek, kinderopvang, rechtshulp en organisaties die vergaderruimte zoeken.⁹²

---

⁹¹ www.monumentenfondsbrabant.nl.

⁹² www.toekomstkerkgebouwen.nl/Herbestemming.

5.3 Centra van cultuur, onderwijs en wetenschap

Leegkomende kloosters kunnen in veel gevallen ook dienst doen als centra van onderwijs, cultuur of wetenschap, vooral als zij centraal in een gemeenschap zijn gelegen. Een breed scala van diensten is hierbij denkbaar. Zo kan gekozen worden voor een theater of toonzaal, een museum of een onderwijsinstelling, een bibliotheek of een archief. Al deze culturele functies hebben gemeen dat ze het best tot hun recht komen in een ruimte met een historische, contemplatieve sfeer, enigszins afgekeerd van het dagelijks leven. Een ruimte waar je korte tijd in verblijft om even helemaal op te gaan in een andere wereld.⁹³ Voor een historisch onderzoeker die diep over zijn Middeleeuwse archiefstukken gebogen is, kan de historische sensatie alleen maar worden versterkt wanneer hij zijn stukken in mag zien in een voormalige kloosterzaal. De toehoorder van een concert van Gregoriaanse muziek of een stuk van Bach moet zich – mits de akoestiek in orde is – helemaal op zijn plaats voelen in een oude kloosterkapel.⁹⁴

Box 5.3 Carolus in Valkenswaard

In 1930 namen de zusters van de H. Borromeus uit Maastricht het gebouw in gebruik als klooster en religieus ziekenhuis. Het gebouwencomplex kende in de loop der jaren verschillende bestemmingen en functies. In 1996 is een begin gemaakt met de planvorming voor restauratie en verbouw van het pand. Sinds 2001 biedt Carolus, gelegen aan de rand van het winkelgebied van Valkenswaard, onderdak aan verscheidene maatschappelijke en culturele instellingen. Drie musea zijn er gehuisvest: het Nederlands Steendrukmuseum, het Valkerij- en sigarenmuseum en het Gildemuseum. Ook de ANWB/ VVV, verschillende kunstenaars, de EHBO-vereniging en de Heemkundekring hebben er hun onderkomen. De foyer en expositieruimte zijn beschikbaar voor vergaderingen, presentaties e.d.⁹⁵

⁹³ Pine en Gilmore, 1999: *The Experience Economy*.

⁹⁴ Dat Bach geen katholieke maar een Lutherse componist was, doet natuurlijk niets af aan de muzikale sensatie.

⁹⁵ www.monumentenfondsubrabant.nl

5.4 Conclusie

Voor lokale bestuurders kan het aantrekkelijk zijn het plaatselijke klooster een nieuwe publieke bestemming te geven om het op die manier voor de lokale gemeenschap te behouden. Afhankelijk van de ligging zijn verschillende bestemmingen denkbaar, als ontmoetingsplaats of plaats voor ceremoniële bijeenkomsten, als wijkcentrum of als cultuurtempel. Daarbij kan gebruik worden gemaakt van de attributen die kloosters te bieden hebben, zoals hun historische karakter, hun plechtstatige sfeer of hun beslotenheid. Een alternatief is om de kloosterpoorten juist te openen door er laagdrempelige publieke voorzieningen te vestigen ten behoeve van de lokale bewoners.

---

6 Oude waarden verzilveren

Uit de voorgaande hoofdstukken blijkt dat er vele mogelijkheden zijn voor herbesteding van kloosters in lijn met hun traditionele functies. Maar bestaan hiervoor ook markten? Dit hoofdstuk verkent welke doelgroepen in het kloosteraanbod geïnteresseerd zouden kunnen zijn en waarnaar hun belangstelling uitgaat. Vervolgens is het aan de kloosters om met een passend aanbod op de behoeften in de markt in te spelen.

6.1 Markten

In de voorgaande hoofdstukken is een brede verscheidenheid aan producten, diensten en belevenissen beschreven die refereren aan het (voormalige) kloosterleven. De omvang van de diverse markten is moeilijk te schatten. Van de beschreven initiatieven zijn weinig concrete gegevens bekend. We weten dat de abdijbieren bij vrijwel elke supermarkt te krijgen zijn, maar hoe groot de omzet daadwerkelijk is, blijft onbekend. De kloosters hebben geen verplichting om hun jaarcijfers openbaar te maken. Zo weten we ook weinig over het aantal fietsers en wandelaars dat in Brabant religieus erfgoed bezoekt en onderweg een maaltijd geniet of een overnachting boekt. Laat staan dat we macro-gegevens hebben over de markt voor spirituele producten en zingeving. Wel kan worden geconcludeerd dat er markten voor kloosterproducten bestaan, waarbij het klooster als ‘merk’ extra waarde genereert (zie de prijzen van bijvoorbeeld kloosterbier en kruidendranken).

Tot nu toe hebben veel kloosters een imago van tamelijk gesloten vestigingen. De toegangsdrempel is aanzienlijk hoger dan voor een hotel of een jeugdherberg. Verblijf in een kloosteromgeving en -sfeer is echter op allerlei manieren mogelijk:

- Voor bezinning: pelgrims die van klooster tot klooster trekken, gasten die zich terugtrekken voor retraite en spiritueel geïnteresseerden die een langer verblijf wensen.
- Voor leven in een gemeenschap (*community*): ouderen.
- Voor terugtrekken uit het leven: ernstig zieken.

Van oude waarden naar nieuwe waarde

- Voor ontsnapping aan de dagelijkse *ratrace*: zakenlieden (cursussen, weekenden en onthaasten).
- Voor een culturele, educatieve of esthetische ervaring: muziek, theater, onderzoek, cultuurtoerisme enz.

Zoals in hoofdstuk 1 aangegeven, representeren de Brabantse kloosters immateriële waarden (betekenissen) die bovenop hun bedrijfseconomische waarde als onroerend goed (kubieke-meterprijs) komen:

1. Religieuze waarde.
2. Nostalgische en historische identiteit.
3. Symbool van soberheid en hard werken.
4. Echtheid, authenticiteit.
5. Rust, stilte, afstand.
6. Sociale betekenis: maatschappelijke betrokkenheid.
7. Centra van onderwijs, wetenschap en cultuur.
8. Onderdeel van de gemeenschap/lokale identiteit.
9. Cultuurhistorische waarde.

Die verschillende waarden komen meer of minder tot hun recht, al naargelang de bestemming die voor de kloosters wordt gevonden. In tabel 6.1 laten wij bij wijze van voorbeeld zien, hoe de verschillende mogelijke bestemmingen die in de hoofdstukken 2 t/m 5 zijn genoemd, aansluiten bij deze ‘immateriële’ waarden.

Tabel 6.1 Gebruik van immateriële waarden bij verschillende bestemmingen voor Brabantse kloosters

	Religieuze waarde	Historie, nostalgie	Soberheid	Authenticiteit	Rust, stilte afstand	Sociale betrokkenheid	Onderwijs, cultuur	Gemeenschap, identiteit
Landbouwproducten (bier)				X				
Oude ambachten		X		X				
Onderwijs, wetenschap, cultuur		(X)					X	
Zorginstelling						X		
Palliatieve zorg	(X)				X	X		
Zorg voor overledenen	(X)			(X)	X			
Arbeid en zorg					X			
Godshuis, Klooster	X							X
Spirituele bijeenkomsten, Retraites	X		X		X			
Pelgrimstochten, wandeltochten	(X)	X			X			
Wijkcentrum, ceremoniecentrum								X
Kantoor, woningen Winkel		(X)		(X)				

Naarmate duidelijker is welke immateriële waarden de verschillende kloosters vertegenwoordigen, kan doelgerichter worden gezocht naar bestemmingen die daarbij passen en welke doelgroepen zich daardoor aangetrokken voelen.

6.2 Leefstijlen en doelgroepen

In de VS heeft Milton Rokeach al in de jaren zeventig grootschalig onderzoek gedaan naar waarden die mensen belangrijk vinden in het leven:

het Rokeach Value Survey.⁹⁶ Rokeach onderscheidt 18 zogenaamde ‘eindwaarden’ (doelen waarnaar men streeft) en 18 ‘instrumentele waarden’ (eigenschappen die benodigd zijn om dit doel te bereiken). De rangorde die iemand aan beide waardensets geeft, kenmerkt het individu. Tabel 6.2 geeft een (incomplete) overzicht dat gebaseerd is op het Rokeach Value Survey.

Tabel 6.2 Voorbeelden van eindwaarden (doelen) en instrumentele waarden (eigenschappen) in het Rokeach Value Survey

Doelen	Eigenschappen
Een comfortabel leven (een voorspoedig leven)	Ambitieuus (hardwerkend, aspiraties)
Het gevoel iets tot stand gebracht te hebben (blijvende bijdrage leveren)	Capabel (competent, effectief)
Vrede in de wereld (geen oorlogen of conflicten)	Opgewekt (luchthartig, vreugdevol)
Schoonheid (natuur en kunst)	Schoon (netjes, opgeruimd)
Gelijkheid (broederschap, gelijke kansen voor iedereen)	Moedig (opkomen voor overtuigingen)
Zekerheid voor het gezin (de zorg voor mensen die je na staan)	Behulpzaam (werken voor het welzijn van anderen)
Vrijheid (onafhankelijkheid, vrije keuze)	Oprecht (eerlijk, de waarheid spreken)
Geluk (tevredenheid)	Fantasierijk (gedurfd, creatief)
Innerlijke harmonie (geen innerlijke conflicten)	Logisch (consistent, rationeel)
Plezier (een prettig, comfortabel leven)	Liefdevol (hartelijk, teder)
Verlossing (het eeuwige leven)	Gehoorzaam (plichtsbeseft, respect)
Sociale erkenning (respect, bewondering)	Beleefd (hoffelijk, welgemanierd)
Echte vriendschap (kameraadschap)	Verantwoordelijk (betrouwbaar)

Bron: Robbins en Boissevin, 2006: *Gedrag in organisaties*.

Op basis van zulke individuele doelen en eigenschappen kan de bevolking worden onderverdeeld in groepen die een bepaalde levensstijl aanhangen.

⁹⁶ Rokeach, 1973: *The nature of human values*.

Voor de beleveniseconomie is van belang dat de belevenissen die worden aangeboden, aansluiten bij wat mensen in het leven zoeken.

Het bureau Trendbox, dat zich baseert op het Rokeach Value Survey, komt voor Nederland tot zes *lifestyle*-groepen (tussen haakjes de geschatte omvang in procenten van de bevolking):⁹⁷

- zorgzaam en spiritueel (17%)
- betrokken en bedachtzaam (12%)
- doelgericht avontuurlijk (11%)
- ongecompliceerd levensgenieten (16%)
- orde en fatsoen (21%)
- en, ten slotte, het ambivalente midden (23%)

Ook het bureau Motivaction brengt *lifestyle*-groepen in kaart, maar volgt een andere methodologie.⁹⁸ Eerst wordt de bevolking in drie groepen ingedeeld aan de hand van drie waardeoriëntaties:

1. een traditionele waardeoriëntatie gekenmerkt door de waarde 'behouden';
2. een moderne waardeoriëntatie gekenmerkt door de waarden 'bezitten' en 'verwennen';
3. een postmoderne waardeoriëntatie gekenmerkt door de waarden 'ontplooiën' en 'beleven'.

Vervolgens delen zij de bevolking in naar sociaal-economische status (opleiding, inkomen enz.). Door beide indelingen te combineren komen zij tot acht leefstijlen of sociale milieus:

- *Traditionele burgerij*: de moralistische, plichtsgetrouwe en op de status-quo gerichte burgerij die vasthoudt aan tradities en materiële bezittingen.
- *Gemaksgeoriënteerden*: de impulsieve en passieve consument die in de eerste plaats streeft naar een onbezorgd, plezierig en comfortabel leven.
- *Moderne burgerij*: de conformistische, statusgevoelige burgerij die het evenwicht zoekt tussen traditie en moderne waarden als consumeren en genieten.

---

⁹⁷ Trendbox, 2006: *Life&Living 2006*, p. 9.

⁹⁸ <http://www.motivaction.nl>.

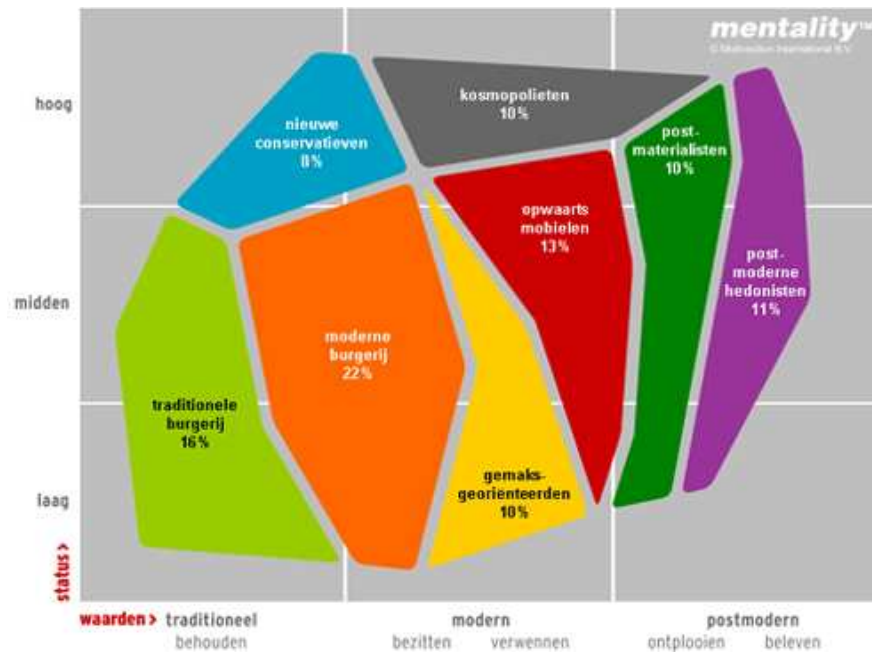
Van oude waarden naar nieuwe waarde

- *Nieuwe conservatieven*: de liberaal-conservatieve maatschappelijke bovenlaag die alle ruimte wil geven aan technologische ontwikkeling, maar zich verzet tegen sociale en culturele vernieuwing.
- *Kosmopolieten*: de open en kritische wereldburgers die postmoderne waarden als ontplooiën en beleven integreren met moderne waarden als maatschappelijk succes, materialisme en genieten.
- *Opwaarts mobielen*: de carrièregerichte individualisten met een uitgesproken fascinatie voor sociale status, nieuwe technologie, risico en spanning.
- *Postmaterialisten*: de maatschappijkritische idealisten die zichzelf willen ontplooiën, stelling nemen tegen sociaal onrecht en opkomen voor het milieu.
- *Postmoderne hedonisten*: de pioniers van de beleveniscultuur, waarin experiment en het breken met morele en sociale conventies doelen op zichzelf zijn geworden.

Een en ander is schematisch weergegeven in figuur 6.1 met op de horizontale as de waardeoriëntaties en op de verticale as de sociaal-economische status. Daarbij is ook de relatieve omvang van de groepen aangegeven.

Figuur 6.1 Schematische weergave van de acht sociale mileus

Bron: Motivaction

Interessant is nu welke attributen van de kloosters voor welke *life-style*-groepen interessant zijn. Tabel 6.3 geeft hiervan een indicatie. Het gaat hier uiteraard slechts om een vingeroefening. Om werkelijk te weten welke groepen in de samenleving worden aangesproken door de verschillende immateriële waarden van kloosters, is diepgravender marktonderzoek nodig.

Tabel 6.3 Interesse bij verschillende leefstijlgroepen voor de immateriële waarden van Brabantse kloosters

	Religieuze waarde	Historie, nostalgie	Soberheid	Authenticiteit	Rust, stilte afstand	Sociale betrokkenheid	Onderwijs cultuur	Gemeenschap, identiteit
Traditionele burgerij (16%)	X	X				(X)		X
Gemaksgeoriënteerden (10%)								
Moderne burgerij (22%)	X							
Nieuwe conservatieven (8%)	X	X						X
Kosmopolieten (10%)							X	
Opwaarts mobielen (13%)								
Post-materialisten (10%)			X	X	X	X		
Post-moderne hedonisten (11%)				X				
Som van de doelgroepen (% van de bevolking)	46	24	10	21	10	10/26	10	24

Naarmate kloosters er beter in slagen hun immateriële attributen te ‘vermarkten’ zullen ze een groter deel van de betreffende doelgroepen weten aan te spreken.

6.3 Immateriële waarden, doelgroepen en markten

6.3.1 (Religieuze) beleving en bezinning

Zoals in hoofdstuk 3 (tabel 3.4) is beschreven, is 62% van de bevolking godsdienstig gelovig, niet-godsdienstig gelovig of immanent gelovig. Dit betekent dat er in beginsel een grote markt is voor (religieuze) bezinning. De traditionele gelovigen vinden we vooral in de *lifestyle*-groepen van de traditionele burgerij en gedeeltelijk ook onder de nieuwe conservatieven en de moderne burgerij. Omdat de bestaande kerken in hun religieuze behoeften voorzien, is het twijfelachtig of zij voor een meerdaags verblijf in een klooster zullen kiezen.

Daarnaast is er een groeiende groep buitenkerkelijken die wel gelovig zijn, maar zich niet verbonden voelen met de traditionele kerkgenootschappen.

Vooraf bij hen is er een levendige belangstelling voor religiositeit en spiritualiteit, die zich uit in een permanente zoektocht naar de individuele zingeving. Daarbij 'shopt' men overal: de aanhangers zoeken hun toevlucht tot traditionele christelijke symbolen, maar ook nieuwe opvattingen uit de Verenigde Staten of oude oosterse wijsheden worden verkend en in de spirituele beleving opgenomen. Deze groep, die we vooral onder de *lifestyle*-groepen van de postmaterialisten en in mindere mate van de kosmopolieten zullen vinden, maakt bij zijn spirituele zoektocht relatief vaak gebruik van (semi-)professionele hulp in de vorm van cursussen, bijeenkomsten, leesgroepjes et cetera. De kloosters vormen hiervoor een uitgelezen decor, dankzij hun spirituele atmosfeer en overige attributen zoals *community*, plaats van sober leven, oase van rust en stilte en van onderwijs en studie.

De bedragen die met de spirituele zoektocht gemoeid zijn, zijn niet bij benadering te schatten. Dat het echter om aanzienlijke bedragen gaat, lijkt waarschijnlijk. Wanneer we het aantal mensen dat geïnteresseerd is in spiritualiteit stellen op 15% van de bevolking en aannemen dat 10% van hen in een jaar één cursus volgt (de hele groep volgt één keer in de tien jaar een cursus), levert dat een jaarlijks publiek op van 240.000 geïnteresseerden. Een weekendcursus van € 200 levert dan een jaaromzet op van € 48 miljoen, een week van € 500 een omzet van € 120 miljoen. Het loont dus de moeite om een deel van deze markt te bemachtigen.

6.3.2 Historische, culturele en esthetische waarden

Kloosters kunnen een goed decor bieden voor een culturele, educatieve of esthetische ervaring: muziek, theater, onderzoek, cultuurtoerisme etc. Deze bestemming zal met name mensen met interesse voor historie, cultuur en kunst aanspreken, zoals nieuwe conservatieven, kosmopolieten, postmaterialisten en postmoderne hedonisten. Deze groepen maken volgens de indeling van Motivaction tezamen 39% van de bevolking uit. Culturele of educatieve belevenissen binnen de kloostermuren sluiten bovendien aan bij waarden als nostalgie en authenticiteit, maar ook bij rust, stilte en afstand. De kloosteromgeving maakt het mogelijk een beleving te creëren waarin je ondergedompeld wordt in een speciale sfeer die sterk contrasteert met het jachtige bestaan buiten de kloostermuren.

Een voorbeeld is het voormalige kloostercomplex Roepaen in Ottersum bij Nijmegen, dat nu functioneert als cultureel podium en sfeervolle locatie

voor bedrijfsevenementen, trainingen, party's, diners en andere 'theatrale bijeenkomsten'. Daarbij wordt optimaal gebruik gemaakt van de bijzondere kloostersfeer. Of dergelijke initiatieven ook in andere kloosters mogelijk zijn, hangt natuurlijk sterk af van de geschiktheid van de locatie en de plaatselijke behoeften en mogelijkheden.

Box 6.1 Roepaen – unieke lokatie, unieke beleving

Het gerenoveerde kloostercomplex Roepaen in Ottersum bij Nijmegen biedt een sfeervol decor voor zeer uiteenlopende optredens en evenementen. In het weekend vinden er concerten plaats van kamermuziek tot jazz en van pop tot wereldmuziek. Daarvoor wordt de kapel omgetoverd tot concertpodium of zijn er kleinere zaaltjes waar uitvoeringen plaatsvinden. Op doordeweekse dagen is Roepaen vooral in gebruik voor bedrijfsevenementen, waarbij gezelschappen vanaf 20 tot 1500 personen kunnen worden ontvangen. Evenementen kunnen de vorm aannemen van theatrale feesten waarbij de gasten "op avontuur gaan door het kloosterlabyrint met humoristische of serieuze missies", maar er kan ook worden vergaderd of cursussen worden gehouden in de Kapel, de Rafter, het Atelier of andere bijzondere kloosterzalen. Ook galafeesten, (charity) diners en dance events behoren tot de mogelijkheden. Op het landgoed (5 ha) wordt een breed programma van outdoor-activiteiten aangeboden en er worden kanotochten uitgezet op het riviertje de Niers. Er zijn plannen om een filmhuis te realiseren en het dagtoeristische aanbod uit te breiden. Ook zal er meer plek komen voor beeldende kunst middels verhuur van ateliers en studio's.

Kloosters kunnen in sommige gevallen interessante bestemmingen zijn voor dagjestoeristen, net als kastelen en landgoederen. In een marktonderzoek naar mogelijkheden voor reli-toerisme in Brabant werden diverse doelgroepen onderscheiden.⁹⁹ Allereerst de groep 50-plussers tot 65 jaar. Men verwachtte dat deze groep het religieus erfgoed vaak op een actieve manier zou beleven, bijvoorbeeld door fiets- en wandelroutes langs de relictten. Een tweede doelgroep waren de gezinnen met jonge kinderen (t/m 12 jaar). De ouders van deze doelgroep zijn vaak hoger opgeleid en zoeken naar educatief vermaak tijdens een uitstapje met hun kinderen. Voor hen moet het religieus erfgoed laagdrempelig zijn en er moet een kindvriendelijke sfeer heersen. Een derde doelgroep zijn de oudere senioren

---

⁹⁹ Van Rossum, 2005: *Mystiek Brabant; onderzoek naar de haalbaarheid van – en vraag naar Reli-toerisme*.

(65/70-plussers). Zij worden steeds vitaler en hebben volop tijd en de interesse voor een bezoek aan religieus cultureel erfgoed.

Reli-toerisme kan dus heel diverse groepen aanspreken. Alleen de mensen die vooral *fun* zoeken en geen belangstelling voor cultuur en geschiedenis hebben (zij vallen onder de gemaksgewoonten, de opwaartse mobiele en de postmoderne hedonisten), zullen zich niet aangesproken voelen. Voor het overige is iedereen met een zekere belangstelling voor religie, geschiedenis en cultuur een potentiële reli-toerist. Wel uiteraard vanuit heel diverse motieven. De traditionele burgerij zal genieten van het religieuze erfgoed om zijn religieuze inhoud, terwijl de moderne burgerij en de nieuwe conservatieven vooral voor de kunstzinnige kant zullen gaan (architectuur, schilderkunst, beeldhouwkunst). De kosmopolieten en de postmaterialisten daarentegen zullen zich vooral aangetrokken voelen door de sfeer van de kloosters. Zo heeft ieder een reden om de drempel te nemen. Mits de kloosters ook bereid zijn hun deuren te openen.

6.3.3 Authenticiteit

In hoofdstuk 2 hebben we gezien dat het etiket 'klooster' extra waarde kan genereren bovenop de waarde van producten en diensten op zich. De meerwaarde hangt in de eerste plaats samen met het imago van de kloosterproducten, die als nostalgisch en echt c.q. authentiek worden gezien. Bovendien zal ook het feit dat de producten afkomstig zijn van een non-profitinstelling, een speciale groep consumenten aanspreken. Kijken we naar de diverse *lifestyle*-groepen, dan zal het kloosterproduct vooral aanspreken bij groepen die enerzijds sterk gericht zijn op consumptie en status, en anderzijds mensen die juist maatschappijkritisch zijn. Zo zal een breed spectrum van levensstijlen zich kunnen vinden in het 'klooster'-merk: zowel de postmoderne hedonisten als de moderne burgers en kosmopolieten, alsook de maatschappijkritische consumenten, de postmaterialisten.

Hoewel er in beginsel dus een grote groep consumenten is die bij de aanschaf van voedingsmiddelen en andere producten gevoelig is voor immateriële aspecten, zal deze interesse zich lang niet altijd in daadwerkelijk aankoopgedrag vertalen. Dat wijst de ervaring met biologische producten uit, die wel positief gewaardeerd worden door de consument maar toch slechts een klein deel van het totale assortiment uitmaken. Eenmaal in de

supermarkt kiest men vaak toch voor het goedkope product in plaats van het iets duurdere product met het imago van ‘eerlijkheid’ en ‘authenticiteit.’

Van alle kloosterproducten hebben alleen de bieren een aanzienlijk marktaandeel veroverd dat op minstens 10% geschat kan worden. Met een totale bieromzet in Nederland (exclusief BTW en accijnzen) van ruim € 800 miljoen komt dat neer op minstens € 80 miljoen omzet. Hiervan zal overigens een aanzienlijk deel (meer dan de helft?) naar de Belgische kloosters gaan. Of er mogelijkheden zijn om ook met andere producten het ‘klooster’-merk te exploiteren, is moeilijk in te schatten. Het zal ervan afhangen of ondernemers daar kansen in zien en met de eigenaren van de kloosters tot goede afspraken weten te komen over de voorwaarden waaronder het merk kan worden gebruikt.

Oude ambachten

In sommige gevallen zullen de kloosterruimten goed kunnen worden gebruikt als ateliers voor kunstenaars of werkplaatsen voor oude ambachten. Ook hier gaat het om een groeiende markt, maar zal van geval tot geval moeten worden bekeken of daar kansen liggen.

6.3.4 Ontsnapping: rust, stilte, afstand

Bij de markt voor ontsnapping draait het om mensen die het jachtige bestaan even willen ontvluchten. Allereerst zijn er de cursussen, weekenden en sessies voor werknemers en managers die even los willen komen van de dagelijkse *ratrace*. Belangstellenden zullen we vooral vinden onder de *lifestyle*-groepen ‘moderne burgerij’ en ‘opwaarts mobielen’.

Daarnaast zijn er tweeverdieners tussen 35 en 55 jaar die op zoek zijn naar stilte, rust en spiritualiteit om tot bezinning te komen. In hoofdstuk 3 is al de retraitsmarkt genoemd, maar ook andere vormen van onthaasting en bezinning zijn in opkomst.

Afstand nemen van het leven

Een heel ander marktsegment betreft het naderende levenseinde, waarbij rust, stilte, en afstand, maar ook de gemeenschapsgedachte een rol spelen. In hoofdstuk 4 is al beschreven dat er op de markt voor palliatieve zorg anno 2009 een onvervulde vraag is van minstens 3000 plaatsen, wat

correspondeert met een omzet van naar schatting € 79 miljoen.¹⁰⁰ Hierbij gaat het niet om groepen met een specifieke leefstijl, al zullen moderne groepen, zoals kosmopolieten, postmoderne hedonisten en postmaterialisten, zich hier wellicht meer toe aangetrokken voelen dan conservatieve groepen voor wie de traditionele gezinsverbanden belangrijker zijn.

Uitbreiding van het hospice-stelsel kan een aanzienlijke maatschappelijke kostenbesparing opleveren. Het blijkt dat veel dure ziekenhuisbedden bezet worden door ouderen die zijn 'uitbehandeld', maar voor wie er geen opvang thuis of in een verzorgingshuis is. Een onderzoek van Prismant wees uit dat in 2006 ongeveer 1000 ziekenhuisbedden bezet werden door patiënten die wachtten op nog niet beschikbare vervolgzorg.¹⁰¹ Aannemende dat een ziekenhuisbed per dag gemiddeld € 500 tot € 600 kost en een bed in een hospice maximaal € 100¹⁰², kunnen de kosten van deze 'verkeerde-bed-problematiek' worden geraamd op € 150 miljoen op jaarbasis.

6.3.5 Sociale betrokkenheid/zorg

Behalve zorg rond het levenseinde is er ook een groeiende vraag naar andere vormen van zorgdienstverlening buiten de reguliere zorginstellingen. Dit heeft te maken met ontwikkelingen in de richting van meer marktwerking in de zorg en bijbehorende veranderingen in de wetgeving. Zo zijn zorginstellingen zelf verantwoordelijk geworden voor de financiering van hun vastgoed, terwijl in het verleden de kapitaallasten voor de huisvesting volledig werden vergoed. Dit leidt ertoe dat ziekenhuizen en zorginstellingen zoeken naar efficiëntere voorzieningen voor herstel en verblijf, die tevens beter aansluiten bij de wensen van de cliënt. Ook de invoering van Diagnose Behandel Combinaties voor ziekenhuiszorg leidt ertoe dat ziekenhuizen zich focussen op diagnose en behandeling en goedkopere alternatieven zoeken voor herstel en verblijf met zorg.

Dat hier een nieuwe markt ontstaat bewijst de opkomst van zorghotels. Zorghotels zijn hotels waar gasten tijdelijk verblijven en 24 uur per dag een

---

¹⁰⁰ We gaan uit van een verhouding tussen low-care en high-care zorg van 3:1. 3000 plaatsen leveren dan 2250 low-care plaatsen (kosten: € 4200 per patiënt) en 750 high-care plaatsen (kosten: € 13.800 per patiënt) op. We gaan bovendien uit van vier patiënten per plaats per jaar.

¹⁰¹ Prismant, 2007: *Lichte daling verkeerde-bed-patiënten*.

¹⁰² Hierbij gaan wij ervan uit dat de stervensbegeleiding geschiedt door familieleden, mantelzorgers en vrijwilligers.

beroep kunnen doen op zorg en dienstverlening. Een verblijf kan variëren van enkele dagen tot maximaal drie maanden. Door het maken van afspraken met ziekenhuizen en verpleeg- en verzorgingshuizen kan een basis worden gelegd voor de benodigde bezetting. Het is zeer wel denkbaar dat zorghotels op termijn een steeds groter deel van de ‘hotelfunctie’ van ziekenhuizen en verzorgingshuizen overnemen, omdat zij efficiënter kunnen werken en beter op de wensen van hun gasten kunnen inspelen. Daardoor leveren zij veelal een betere prijs/kwaliteitsverhouding dan de transmurale voorzieningen van reguliere zorginstellingen. In 2007 waren er in Nederland 55 zorghotels met een aanbod van 815 zorghotelkamers en er zijn diverse initiatieven om tot verdere uitbreiding van de capaciteit te komen.¹⁰³

Een andere groeimarkt is de markt voor private ouderenzorg. In de VS, waar de gezondheidszorg sterker op privaat initiatief is gebaseerd dan bij ons, bestaat reeds een omvangrijke private markt voor ouderenzorg, maar ook in landen met meer publiek gefinancierde zorgstelsels groeit de belangstelling voor private voorzieningen voor ouderen.¹⁰⁴ In ons land wordt al lang gediscussieerd over het scheiden van wonen en zorg en er worden maatregelen voorbereid om ‘woonfuncties’ niet langer uit publieke AWBZ-middelen te bekostigen. Hierdoor ontstaat een nieuwe markt voor private zorg. In Zweden, waar net als in ons land het beleid gestoeld is op de veronderstelling dat ouderen zo lang mogelijk thuis willen blijven wonen, bleek uit onderzoek dat tal van ouderen zich eenzaam en onveilig voelen in hun eigen huis. Velen willen gezamenlijke maaltijden, contacten, groepswooningen, woningen met liften, stallingen voor rollators en rolstoelen en andere voorzieningen die normale particuliere woningen niet bieden.

Een stap verder gaan de *Life Care Communities* die in hoofdstuk 4 zijn besproken. Het leven in een Life Care Community, zoals dat in de Verenigde Staten bij welgestelden van de grond is gekomen, zal niet alle ouderen aanspreken, maar biedt wel een oplossing voor mensen die dreigen te vereenzamen in hun woning, doordat steeds meer bekenden hun ontvallen (sterven of verhuizen uit de directe omgeving). Wie nog vitaal is en zich thuis voelt in zijn oude omgeving, zal er niet over peinzen om onderdeel te worden van een besloten ouderengemeenschap, gekenmerkt door rust en stilte, door afstand en wellicht nostalgie. In de VS treedt men dan ook op relatief late leeftijd (76 jaar) toe. Op die leeftijd komen er meer

---

¹⁰³ DTZ Zadelhoff, 2008: *Zorghotels nu en in de toekomst*.

¹⁰⁴ Van der Geest, 2005: *Blijvende zorg. Economische aspecten van langdurige ouderenzorg*.

fysieke klachten en maakt men een andere afweging tussen het wonen in de vertrouwde omgeving en wonen in een omgeving met gemeenschappelijke voorzieningen.

Een belangrijk aspect hierbij is de inkomenspositie van ouderen. Beschikken de ouderen in de toekomst over voldoende middelen om zich in een dergelijke gemeenschap in te kopen? In een onderzoek in opdracht van het Ministerie van SZW (2006) werd berekend dat in de periode 2006-2030 de koopkracht van 65-plussers met bijna een kwart zal stijgen.¹⁰⁵ Bovendien mag men verwachten dat er nieuwe financiële producten beschikbaar zullen komen die het makkelijker maken zich in dergelijke woonvoorzieningen in te kopen, zoals pensioenzorgverzekeringen of ‘omgekeerde hypotheek’, waarbij ouderen hun woonzorgvoorzieningen financieren met hun eigen woning als onderpand.¹⁰⁶

Of kloosters geschikt zijn voor deze functies zal van geval tot geval moeten worden bekeken. In veel gevallen zullen aanzienlijke kosten moeten worden gemaakt. Inhoudelijk gesproken sluiten de verzorgende functies goed aan bij de rollen die kloosters in het verleden hebben vervuld of nog steeds vervullen.

6.3.6 Gemeenschap, identiteit

Vaak nemen kloosters een bepaalde plaats in in de gemeenschap waar zij gevestigd zijn. Daarmee maken zij deel uit van de lokale identiteit. Hiervan kan gebruik worden gemaakt wanneer nieuwe bestemmingen met een publiek karakter worden gevonden. Voorbeelden zijn de vestiging van wijkgezondheidscentra, centra voor Jeugd en Gezin, opvang voor daklozen, huisartsenposten e.d. Met de invoering van de WMO in 2006 is de ‘zorgplicht’ van gemeenten voor hun inwoners toegenomen. Dat leidt tot een vraag naar geschikte locaties. Daarnaast is er in de eerstelijns gezondheidszorg een duidelijke tendens naar schaalvergroting. Huisartsen gaan steeds meer samenwerken in grotere praktijken en vestigen zich in gezondheidscentra op wijk- of buurtniveau, waar verschillende vormen van zorg gecombineerd worden aangeboden. Ook hierdoor ontstaat behoefte aan gebouwen met een centrale ligging en voldoende ruimte. Leegkomende kloosters kunnen in sommige gevallen een aantrekkelijke optie zijn voor

---

¹⁰⁵ SZW, 2006: *De toekomstige inkomenspositie van ouderen*.

¹⁰⁶ Van der Geest, 2005: *Blijvende zorg. Economische aspecten van langdurige ouderenzorg*.

huisvesting van wijkgebonden voorzieningen op het gebied van de gezondheidszorg, vooral wanneer zij centraal gelegen zijn in dorp of wijk, zoals met veel van de Brabantse kloosters het geval is.

Publieke diensten

Ook andere publieke voorzieningen kunnen in kloosters gehuisvest worden. De omvorming van kloosters tot een ceremoniehal, een maatschappelijk of cultureel centrum zal vooral toegejuicht worden door de actieve burgerij, die sowieso gebruik maakt van dit soort voorzieningen. In dat geval zal wellicht ook gebruik kunnen worden gemaakt van gemeentelijke subsidies om de nieuwe publieke bestemming te realiseren. Op die manier wordt de identiteit van het klooster als symbool voor de 'gemeenschap' gecombineerd met de beschikbaarheid van ruimte op een centrale plek in de gemeente.

6.4 Conclusie

Nadat we in de hoofdstukken 2 t/m 5 hebben gezien dat er zeer uiteenlopende mogelijkheden zijn om nieuwe bestemmingen voor kloosters te vinden, toonde dit hoofdstuk aan dat er doelgroepen zijn die daarvoor belangstelling hebben en dat bovendien kan worden aangesloten bij de immateriële waarden die kloosters vertegenwoordigen. Die waarden moeten dan wel zo duidelijk mogelijk worden gespecificeerd.

---

7 Organisatie en financiering van de herbestemming

De komende tien jaar zullen de meeste kloosters in Nederland worden opgeheven. Zo'n tien kloosters in Nederland hebben nog bestaansrecht voor langere tijd. Voor Brabant kan men denken aan het Norbertijnenklooster Berne in Heeswijk, dat beschikt over een bloeiend spiritueel leven en een renderende boekhandel, uitgeverij en drukkerij. Een ander voorbeeld is Koningshoeven in Berkel-Enschot, dat met de brouwerij La Trappe een stevige economische basis heeft en door allerlei initiatieven op het gebied van bezinning en reli-toerisme veel gasten ontvangt. Beide kloosters weten ook nog nieuwe kloosterlingen te rekruteren.

De twee kloosters vormen echter de spreekwoordelijke uitzondering die de regel bevestigt: over tien jaar zal naar verwachting 95% van de kloosters opgeheven zijn. In de vorige hoofdstukken zijn diverse herbestemmingsopties besproken. In dit hoofdstuk wordt bekeken welke aspecten bij herbestemming aan de orde zijn en hoe dit ingrijpende proces kan worden georganiseerd. Kan de herbestemming door de kloosters zelf worden geregeld of is een overkoepelende organisatie nodig die de kloosters op hun zoektocht begeleidt? En zo ja, is hiervoor een nieuwe organisatie nodig of kan een beroep worden gedaan op reeds bestaande instellingen die ervaring hebben met het herbestemmen van historisch en maatschappelijk waardevol onroerend goed?

7.1 Ontwikkeling van levensvatbare herbestemmingsopties

We hebben in de vorige hoofdstukken gezien dat de herbestemming van de kloosters een maatschappelijke meerwaarde heeft als de immateriële waarden van de kloosters kunnen worden verzilverd. Daarvoor moet aansluiting worden gezocht bij de kloostertradities. Dat proces zal bij sommige kloosters gemakkelijker verlopen dan bij andere. Er zijn verschillende randvoorwaarden die het proces beïnvloeden.

De nog aanwezige bevolking is natuurlijk een belangrijke factor. De kloosterlingen willen graag zo lang mogelijk in hun vertrouwde omgeving blijven wonen. Bovendien vertegenwoordigt hun aanwezigheid een belangrijke waarde. Een leeg klooster heeft zijn historische waarde, maar die wordt groter wanneer er nog steeds monniken door de gangen schuifelen.

Hun huisvesting, met alle daarbij behorende (zorg-)voorzieningen moet dan wel bevredigend worden geregeld. Dat vereist flexibiliteit en een zorgvuldige afweging bij het maken van herbestemmingsplannen.

Datzelfde geldt ook voor de monumentale status van veel kloosters. Wanneer een klooster op de rijkslijst of een gemeentelijke monumentenlijst terechtkomt, is men bij verbouw van of aanpassingen aan de kloosters gebonden aan regels. Een vergunning is vereist en wanneer de cultuurhistorische waarde van het gebouw in het geding komt, kan de toestemming voor verbouw geweigerd worden. Aan de andere kant hebben de betrokken overheden dikwijls wel begrip voor de wensen die bij herbestemmingsplannen om de hoek komen kijken (zie paragraaf 7.2.2). En deze instanties beschikken over een ruime expertise op dit gebied en kunnen nuttige adviezen verstrekken.

De algemene staat van onderhoud is ook van belang. Als een complex met ernstig achterstallig onderhoud kampt, zijn extra investeringen nodig die een kostendekkende exploitatie bemoeilijken. Achterstallig onderhoud heeft niet alleen te maken met eventueel verval, maar ook met de afwezigheid van modern wooncomfort. De leefstijl van de meeste congregaties is gebaseerd op een sober leven. Om de woonvoorzieningen up-to-date te maken, zullen aanzienlijke investeringen nodig zijn. Ten slotte kan de specifieke inrichting van de kloostercomplexen (grote, hoge zalen, maar ook reeksen kleine cellen) het zoeken naar een passende herbestemming bemoeilijken. Men kan niet ongelimiteerd onhandige constructies en ruimtes verwijderen. Het gebouw moet herkenbaar blijven.

Ten slotte zijn de ligging en bereikbaarheid aandachtspunten. De locatie van de diverse kloosters varieert: sommige (meest contemplatieve) congregaties kozen in het verleden doelbewust voor het isolement, terwijl actievere congregaties juist de kern van dorpen en steden opzochten om dicht bij hun doelgroep te wonen. Dat biedt heel diverse mogelijkheden en problemen.¹⁰⁷

---

¹⁰⁷ www.kloostersintaegten.nl.

Box 7.1 Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven

In het kruisherenklooster Sint Aegten in St. Agatha, nabij Cuijk, realiseren tientallen kloostergemeenschappen gezamenlijk een erfgoedcentrum. Het centrum richt zich op de geschiedenis en de betekenis van het kloosterleven in Nederland. De kloosterorden brengen hier hun collecties onder: archieven, boeken en tijdschriften, audiovisuele bronnen en voorwerpen. Vanwege de vergrijzing van hun leden kunnen veel orden en congregaties dit erfgoed niet zelf blijven beheren. In het centrum werken twee stichtingen samen: de Stichting Sint Aegten, die in 1998 werd opgericht door de Orde der Kruissherren om haar rijke erfgoed te beheren, en de Stichting Erfgoed Nederlands Kloosterleven. Deze stichting werd in 2002 opgericht door circa tachtig orden en congregaties om hun kloosterlijk erfgoed blijvend binnen Nederland te behouden, te beheren en toegankelijk te stellen.

7.2 Financieringsopties

De zoektocht naar een nieuwe bestemming, die ook nog aansluit bij de kloostertradities, zal soms een rendabele herbestemming opleveren. Rendabel in de zin dat de nieuwe gebruiker het onroerend goed tegen de marktprijs verwerft en de nieuwe functie op een bedrijfsmatige wijze uitoefent. De vestiging van een zorginstelling of van een ambachtsbedrijf bijvoorbeeld moet in principe geheel voor rekening en risico van de instelling of ondernemer komen.

In veel gevallen echter zal er geld bij moeten; er is een 'onrendabele top', veroorzaakt doordat bij de herbestemming omvangrijke investeringen nodig zijn voor aanpassingen of doordat het behoud van de cultuurhistorische waarden een rendabele bedrijfsvoering in de weg staat. Deze 'onrendabele top' moet worden gefinancierd, maar hoe en door wie? De blik gaat meestal richting het Rijk, de provincie of de gemeenten. Ook particuliere partijen (kerken of het particulier initiatief) worden meer en meer bij de plannen betrokken. Maar de eigenaren zelf zijn natuurlijk in eerste instantie verantwoordelijk.

7.2.1 De eigenaren

De kloosters hebben eigen middelen en inkomsten, maar de omvang ervan is onbekend. Kloosters publiceren geen jaarverslagen. We moeten het doen met wat indirecte gegevens. Wel staat vast dat de middelen van klooster tot klooster sterk uiteenlopen.¹⁰⁸ Laten we eerst het onroerend goed bekijken. De kloosters beschikken over grote gebouwen, dikwijls met aanzienlijke lappen grond eromheen. De leefregels van contemplatieve ordes gaan ervan uit dat de monniken en monalen het klooster niet mogen verlaten; vanuit die overweging was een ruime kloostertuin een eerste levensbehoefte. Grond en gebouwen waren dus niet direct activa die gemakkelijk konden worden verzilverd. Met een krimpende bevolking wordt echter het afstoten van gedeelten van het complex steeds meer een reële optie. Veel van het onroerend goed ligt midden in oude dorpen en steden; die locatie maakt de grond alleen al zeer waardevol. Per klooster gaat het al snel om bedragen van € 500.000 of meer. Hoeveel hiervan reeds bezwaard is met hypotheek is wederom niet bekend.

In de Middeleeuwen bezaten kloosters ook uitgebreide bezittingen in de vorm van verpachte landbouwbedrijven, ver verwijderd van het eigen kloostercomplex. Veel hiervan was via ontginning en legaten verkregen, maar is in de Reformatie onteigend. Vermoedelijk hebben sommige kloosters vanaf de 19e eeuw met legaten en schenkingen opnieuw grondbezit opgebouwd, maar heel veel zal dat niet zijn geweest. De afgelopen decennia zal bovendien veel hiervan weer afgestoten zijn ten behoeve van de congregatie (het onderhoud van de gebouwen, de levensvoorzieningen in Nederland en het missiewerk in de Derde Wereld).

De inkomsten van de kloosters zijn eveneens met onzekerheden omgeven. Ook hier lijkt het onderscheid tussen de actieve en contemplatieve congregaties relevant. We vermoeden dat de contemplatieve kloosters over relatief weinig inkomsten beschikken. Waar bij de actieve ordes de kloosterlingen nog over aanvullende pensioenen uit hun werkzame leven kunnen beschikken, zijn de contemplatieve ordes grotendeels afhankelijk van AOW-uitkeringen. Bovendien beschikken enkele actieve kloosters nog steeds over eigen bedrijvigheid.

---

¹⁰⁸ Hendriks, 2008: *Kloosters als religieus erfgoed*, p. 35-38.

Ondanks alle onzekerheden kunnen we wel stellen dat de kloosters tot nu toe het hoofd redelijk boven water weten te houden. Indien nodig zetten zij de tering naar de nering: zij passen hun uitgaven aan en bezuinigen zo nodig op de uitgaven voor missiewerk of goede doelen in Nederland. Incidenteel wordt onroerend goed afgestoten, zodat men het weer een tijdje uit kan zingen. Tot het moment komt waarop men de gebouwen definitief verlaat.

Box 7.2 Uitgaven aan goede doelen

Omdat veel zusters en broeders sober leven, kunnen zij van hun AOW en hun pensioen nog steeds sparen voor goede doelen. Zij maken direct bedragen over, maar een gedeelte loopt ook via de KNR: de Projecten in Nederland (PIN) en de Kommissie Onderlinge Solidariteit (KOS). Jaarlijks wordt langs deze kanalen € 1,8 respectievelijk € 1 miljoen weggeschonken.¹⁰⁹ Samen met de € 2,7 miljoen die via de Adviescommissie Missionaire Activiteiten aan goede doelen in het buitenland wordt geschonken, gaat het om een totaalbedrag van € 5,4 miljoen. Dat is ongeveer € 650 per kloosterling per jaar.

Elke congregatie is financieel onafhankelijk en kan dus zelf beslissen wanneer, hoe en voor welk bedrag zij de gebouwen afstoot. Samengevat kiest men uit twee opties: de eerste optie is om het onroerend goed te verkopen aan de hoogst biedende partij. Deze keuze wordt ingegeven door de overweging dat de congregatie ook religieuzen in de missie heeft, bijvoorbeeld in de Derde Wereld. Men wil dan bij de opheffing een zo groot mogelijke donatie aan dit werk doen. Daarnaast zijn er ook kloosters die een niet-marktconforme prijs voor het onroerend goed vragen, omdat de wens de gebouwen een passende herbestemming te geven op die manier gemakkelijker in vervulling kan gaan. Het klooster financiert dan als het ware zelf de ‘onrendabele top’ van de herbestemming.

7.2.2 De overheid

Het Rijk

Ook het Rijk kan een rol spelen bij de financiering van de ‘onrendabele toppen’. In dit verband is vooral het monumentenbeleid relevant. Dit wordt uitgevoerd door de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en

---

¹⁰⁹ Hun roeping gaat nog door, in: *Katholiek Nieuwsblad*, 9-1-2009

Monumenten (RACM). Door de aanwijzing van een gebouw tot Rijksmonument geeft de overheid het onroerend goed een speciale status. Die houdt in dat de eigenaar om vergunning moet vragen wanneer hij plannen heeft voor wijziging of afbraak van het monument. De bescherming wordt tevens verankerd in het gemeentelijke bestemmingsplan.

Het beleid van de RACM is gericht op het behoud van de cultuurhistorische waarden van het monument en zijn omgeving. Deze waarden worden in de visie van de Rijksdienst het beste gewaarborgd door een rendabele (her)bestemming van het onroerend goed. Het Rijk voert dan ook een stimulerend beleid. Zo werpt men zo min mogelijk obstakels op wanneer een monument leeg komt. Men stelt geen bijzondere eisen aan het hergebruik (buiten het waarborgen van de cultuurhistorische waarden) en velt geen moreel oordeel over het product of de dienst die in de nieuwe bestemming wordt aangeboden. Deze hoeft zelfs niet aan te sluiten bij de oude functies.

Het Rijk gaat ervan uit dat de primaire verantwoordelijkheid voor de instandhouding van het monument bij de eigenaar ligt. Om de eigenaren bij te staan en te stimuleren het monument goed te onderhouden verschaft het Rijk financiële middelen.¹¹⁰ Deze subsidies en goedkope leningen worden betaald uit het Nationaal Restauratiefonds, opgericht in 1985. Voor woonhuizen en boerderijen zonder agrarische functie kan men goedkope restauratiehypotheken aanvragen, terwijl de eigenaren van andere monumenten (bijvoorbeeld religieuze monumenten of monumenten van bedrijf en techniek) subsidie aan kunnen vragen voor het onderhoud en de restauratie van hun monumentale eigendommen. Verder komen eigenaren van monumenten (zowel woonhuizen als niet-woonhuizen) in aanmerking voor fiscale aftrek van de kosten voor onderhoud en restauratie.

Tabel 7.1 Jaarlijks budget voor Rijksmonumenten (cijfers 2006)

Subsidies	€ 40 miljoen
Restauratiefonds-hypothec	€ 35 miljoen
Fiscale aftrek	€ 35 miljoen

Bron: RACM

¹¹⁰ Nationaal Restauratiefonds, 2007: *Investeren in monumenten*.

De restauratiehypotheken worden verstrekt uit een *revolving fund*, dat door de overheid is gesticht en beheerd wordt door het Restauratiefonds. Het karakter van het *revolving fund* komt tot uitdrukking in zijn werkzaamheden. Uit het fonds worden leningen verstrekt, terwijl aflossingen en rente weer terugvloeien in het fonds. Door deze systematiek is het fonds de laatste jaren snel gegroeid. Het fonds bedroeg eind 2006 € 226 miljoen. Van dit bedrag is oorspronkelijk € 187 miljoen gestort door de overheid, terwijl er € 39 miljoen door eigenaren als aflossing en rente is gestort. Anno 2006 kon het Restauratiefonds € 35 miljoen beschikbaar stellen voor leningen (in de periode 1986-2006 kwam in totaal € 106 miljoen beschikbaar).¹¹¹

De Rijksregelingen beogen eigenaren te stimuleren zelf geld te stoppen in het onderhoud van hun monumenten. Daarom heeft men gekozen voor de systematiek van een laagrentende lening, die immers moet worden terugbetaald. Bovendien zit aan de subsidies voor de niet-woningen een plafond. Het Rijk betaalt een percentage van de restauratie- en onderhoudskosten (bij kerken maximaal 55-65%, afhankelijk van de fiscale aftrek). Onderzoek van het Economisch Instituut voor de Bouwnijverheid heeft aangetoond dat het Rijksbeleid om particulieren aan te zetten in hun eigendommen te investeren, succesvol verloopt: voor elke euro die het Rijk in een woonhuis-monument steekt, investeert de particuliere eigenaar € 9,80. Omdat echter voor de overige gebouwen deze multiplier een stuk lager ligt, komt het gemiddelde uit op € 3,0.¹¹²

Naast dit structurele beleid heeft de overheid in het verleden ook incidenteel geld op de begroting gereserveerd voor monumentenzorg. Zo werd in 1993 een inventarisatie gemaakt van de restauratieachterstand; deze werd geschat op € 1,6 miljard (prijspeil 1993). Door diverse incidentele overheidsinvesteringen (in de periode 1995-2006 voor een bedrag van € 697 miljoen) is de achterstand geleidelijk ingelopen. Daarnaast kwam incidenteel geld beschikbaar voor beschermde dorps- en stadsgezichten in het kader van het Investeringsbudget Stedelijke Vernieuwing (ISV).

Zo kunnen de kloosters die zijn aangewezen tot Rijksmonument gebruik maken van de subsidieregelingen van het Rijk. De (nieuwe) eigenaren van de oude gebouwen kunnen iets meer dan de helft van de onderhouds- en restauratiekosten terugvorderen. Tenzij men bij de herbestemming het

---

¹¹¹ Nationaal Restauratiefonds, 2007: *Investeren in monumenten*, p. 16.

¹¹² Nationaal Restauratiefonds, 2007: *Investeren in monumenten*, p. 59.

karakter van de gebouwen dermate aantast dat het Rijk zich genoodzaakt ziet de gebouwen van de lijst te halen.

Provincie

De meeste provinciebesturen voeren een terughoudend cultuurbeleid. Zij sturen niet – zo is het aantal provinciale monumenten relatief gering – maar evenals het Rijk stellen zij gelden beschikbaar om ontwikkelingen in gang te zetten. Zo heeft de provincie Noord-Brabant subsidiemogelijkheden voor herontwikkeling en herbestemming van monumentale gebouwen in het algemeen en van religieus erfgoed in het bijzonder. Wie een realistisch idee heeft, kan bij de provincie terecht voor advies en voor subsidies.

Een subsidiepot voorziet in bijdragen tot 50% voor de (her)ontwikkeling van cultureel erfgoed. Daarnaast heeft de provincie Noord-Brabant enkele jaren geleden eenmalig € 26 miljoen beschikbaar gesteld voor restauratieprojecten van ‘kwetsbare’ monumenten (zoals industrieel erfgoed, molens en religieus erfgoed). Ten slotte ligt er op dit moment (voorjaar 2009) een voorstel om provinciale middelen te reserveren voor religieus erfgoed. Dit omvat een subsidieregeling van 50% voor ontwikkelingsplannen en onderhoud.

Gemeenten

Hoe groot de financiële mogelijkheden van gemeenten zijn om ‘onrendabele toppen’ te financieren, is niet bekend. Wel weten we dat ongeveer 65% van alle gemeenten een lijst met gemeentelijke monumenten hanteren. Daar staan in totaal 38.500 objecten op (stand 2006), waarvan 6500 in Noord-Brabant.¹¹³ Hiertoe behoren zeker diverse kloosters.

De financiële consequentie van plaatsing op de gemeentelijke lijst is echter niet altijd duidelijk. De regelingen verschillen per gemeente. In de praktijk blijkt de vraag welke middelen voor gemeentelijke monumenten beschikbaar zijn, zelfs voor de gemeenteambtenaar belast met monumentenzorg lastig te beantwoorden.¹¹⁴ Gemeenten werken dikwijls met subsidieregelingen. Gemiddeld wordt per object tussen de € 10.000 en € 200.000 beschikbaar gesteld. De beschikbare hoeveelheid geld is dikwijls ook leidend voor de omvang van de lijst. Wanneer extra middelen beschikbaar komen, kunnen nieuwe monumenten worden aangewezen. Daarnaast wordt de laatste jaren

---

¹¹³ Nationaal Restauratiefonds, 2007: *Investeren in monumenten*, p. 19.

¹¹⁴ Nationaal Restauratiefonds, 2007: *Investeren in monumenten*, p. 40.

ook geëxperimenteerd met laagrentende leningen via een *revolving fund*. In 2006 waren er al zes gemeenten en een provincie die hiermee werkten.

Afgezien van de financiële middelen beschikt de gemeente ook over een belangrijke stem in het planologische proces. Het bestuur stelt immers de gemeentelijke bestemmingsplannen vast en kan daarmee ongewenste ontwikkelingen bijsturen of zelfs tegenhouden. Lokale actiegroepen die zich inzetten voor behoud of juist herbesteding van religieus erfgoed, kloppen dan ook vaak als eerste aan bij het gemeentehuis om te trachten hun wensen planologisch te verankeren.

Naast de overheid en de eigenaren zijn er diverse particuliere instellingen actief op het gebied van cultuurbehoud. Hieronder worden enkele instellingen besproken om een indruk te krijgen van de manieren waarop men zich met cultuurbehoud in Nederland bezighoudt en daarvoor financiële middelen genereert. Ook het buitenland komt kort aan bod.

7.2.3 De kerken

Wat al eerder gesteld werd voor de kloosters is ook van toepassing voor de kerk in het algemeen: een financieel jaarverslag ontbreekt. We hebben geen inzicht in de totale inkomsten en uitgaven van de diverse kerkgenootschappen. Wel kan men stellen dat de mogelijkheden voor de Katholieke kerk om middelen voor de kloosters te genereren beperkt zijn. Alleen al het in stand houden van alle kerkgebouwen en het overige religieuze erfgoed blijkt een zware last. Dat blijkt wel uit de ad hoc acties, die dikwijls nodig zijn om dreigende situaties op te lossen.

De kerkelijke financiën zijn geen vetpot. Het parochiaal werk van de kerken wordt betaald uit de jaarlijkse collecte in het kader van de Kerkbalans. Hierin werken de voornaamste kerken in Nederland (RK en PKN) samen. Over het algemeen hebben de verslagen van de Kerkbalans geen alarmerende toon. Beter is het misschien om te spreken van berusting; de kerken hebben zich erbij neergelegd dat zij regelmatig de tering naar de nering moeten zetten, bijvoorbeeld door het afstoten van kerkgebouwen of het openlaten van vacatures.¹¹⁵ Daarbij is het wel van belang op te merken dat de kerken in staat zijn om in korte tijd veel geld en arbeid te genereren dankzij een groot netwerk van vrijwilligers.

---

¹¹⁵ Bernts, 2001: *De kogel door de kerk*, p. 14, 20 en 25.

7.2.4 Particuliere instellingen en fondsen

Fondsen en loterijen vormen eveneens een belangrijke inkomstenbron. Diverse landelijke cultuurfondsen stellen geld beschikbaar, zoals het Prins Bernhard Cultuurfonds, het VSB-fonds, de Stichting Algemene Loterij Nederland en de Stichting ANWB/Zimmerman Fonds. Deze fondsen subsidiëren direct lokale projecten of zij doen dit indirect door geld beschikbaar te stellen aan cultuurhistorische instellingen die projecten uitvoeren, zoals de Vereniging Hendrik de Keyser of diverse provinciale fondsen. Bovendien kloppen ook diverse non-profit projectontwikkelaars aan voor sponsoring.

Verder zijn er diverse provinciale fondsen actief op het gebied van cultureel erfgoed in het algemeen en religieus erfgoed en kloosters in het bijzonder. Zij beschikken over een relatief gering budget, zodat per jaar slechts enkele projecten aangepakt kunnen worden.

Het Prins Bernhard Cultuurfonds en het Nationaal Restauratiefonds hebben in nauw overleg met de provincies zogenaamde Provinciale Cultuurfondsen voor Monumenten opgericht. Uit deze fondsen worden laagrentende leningen verstrekt aan eigenaren van provinciale en gemeentelijke monumenten en beeldbepalende panden in beschermde stads- en dorpsgezichten. Het fonds is € 2,9 miljoen groot.¹¹⁶

De Stichting Brabantbeeld zet zich sinds 1995 in voor het in stand houden van beeldbepalende kerkelijke gebouwen in de provincie. Aanvankelijk was de doelstelling om geld bij elkaar te brengen voor het onderhoud en de restauratie van de nog in gebruik zijnde kerkgebouwen. Het vormen van een financiële reserve is echter niet gelukt. Wel zijn er incidenteel (restauratie)projecten ondersteund en heeft men in 1999 en 2001 onderzoek verricht naar de financiële situatie rondom het in stand houden en de restauratie van kerkgebouwen.¹¹⁷ Hieruit bleek dat er nog omvangrijke tekorten waren. Met ingang van 2006 richt de Stichting Brabantbeeld zich niet meer hoofdzakelijk op het inzamelen van geld, maar meer op het onder de aandacht brengen van het probleem.¹¹⁸

---

¹¹⁶ Nationaal Restauratiefonds, 2007: *Investeren in monumenten*, p. 41-42.

¹¹⁷ Stichting Brabantbeeld, 1999 en 2001: *Torenhoge lasten 1 en 2*.

¹¹⁸ Kruidenier, 2007: *De Oude Kaart van Nederland, leegstand en herbestemming in Noord-Brabant*, p. 25-26.

Box 7.3 Stichting Oude Kerken

In het noorden en midden van het land bestaan er diverse provinciale stichtingen voor oude kerken, zoals de Stichting Oude Groninger Kerken, Oude Friese Kerken en Oude Gelderse Kerken. Deze stichtingen nemen monumentale kerkgebouwen over van de kerkelijke gemeenten die het gebouw zelf niet meer kunnen bekostigen. De stichtingen proberen via multifunctioneel gebruik en actieve fondsenwerving de gebouwen in stand te houden. De activiteiten liggen veelal in de culturele sfeer, zoals exposities en concerten. Soms worden er ook nog diensten gehouden. Plaatselijke commissies zorgen voor de programmering en voor fondsenwerving: vaak worden subsidies per project of activiteit verstrekt. Ook de lokale burgerlijke gemeenten geven soms subsidies.¹¹⁹

7.2.5 Non-profit projectontwikkelaars

Er is bovendien een aantal non-profit projectontwikkelaars actief die zich richten op ‘moeilijke’ projecten waarvoor geen commerciële partij te vinden is. Een Brabantse ontwikkelaar en twee landelijk opererende ‘projectontwikkelaars’ worden besproken: het Brabants Monumentenfonds, BOEi en Vereniging Hendrick de Keyser.

Monumenten Fonds Brabant

Monumenten Fonds Brabant NV houdt zich – anders dan de naam suggereert – bezig met het verwerven, restaureren en beheren van monumenten.¹²⁰ Het Monumentenfonds richt zich op objecten die door functieverlies leeg komen en in verval raken, zowel courante als ook incurante en ‘lastige’ monumenten. Om tot een evenwichtige en financieel gezonde portefeuille te komen wordt ook verwerving van meer rendabele objecten nagestreefd. Voor alle aangekochte monumenten wordt een herbestemming gezocht “*die past bij het monument en de omgeving en die bijdraagt aan het behoud en versterking van de kwaliteit en belevingswaarde van het historische stads- of dorpsbeeld.*” Hierbij zoekt men meestal in de richting van kantoor- of bedrijfsruimte, winkels, woningen, toerisme, horeca, sociaal/culturele functies, kinderdagverblijven of gezondheidszorg. Bij iedere herbestemming wordt gezocht naar een evenwicht tussen de monumentale waarde en de

¹¹⁹ Bernts, 2001: *De kogel door de kerk*, p. 31.

¹²⁰ www.monumentenfondsbrabant.nl.

economische haalbaarheid. In principe worden eenmaal verworven monumenten niet verkocht, dit als garantie voor het behoud ervan.

Het fonds is een naamloze vennootschap met als aandeelhouders de Stichting Monumenten Fonds Brabant, F. van Lanschot Bankiers N.V., de Onderlinge waarborgmaatschappij Centrale Zorgverzekeraarsgroep en de gemeenten Roosendaal en Veghel. Daarnaast is men actief aan het werven voor nieuwe geïnteresseerden, zoals diverse gemeenten, maar ook onder particulieren. Door een statutenwijziging in december 2008 is het nu voor iedereen mogelijk om te participeren door middel van gewone of cumulatief preferente aandelen, maar ook met certificaten vanaf € 10.000. Hierdoor is het maatschappelijk kapitaal verhoogd naar € 800.000.

Financiering van projecten geschiedt met eigen vermogen uit aandelenuitgifte en achtergestelde converteerbare leningen, aangevuld met vreemd vermogen. MFB streeft naar een gemiddeld investeringsvolume van € 5 miljoen per jaar. In de afgelopen jaren slaagde het fonds erin om 5% dividend uit te keren.

BOEi

BOEi staat voor de Nationale Maatschappij tot Behoud, Ontwikkeling en Exploitatie van Industrieel Erfgoed. De maatschappij is op initiatief van de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RACM) opgericht. Men richt zich op het bundelen van expertise en (financiële) middelen om daarmee herbestemming van industriële monumenten mogelijk te maken. BOEi treedt op als ontwikkelaar en investeerder, maar kan zijn rol ook beperken tot die van adviseur of aanjager van een project. De maatschappij werkt volgens de stadsherstelformule: voorkom verval, onderzoek de (haalbaarheid van) herbestemming, zoek een nieuw en passend economisch verantwoord gebruik, koop het monument, restaureer het en zorg daarmee voor vitaal behoud. Zij werken veel samen met lokale partners, zoals gemeenten, om een resultaatgerichte herbestemming te versnellen. Het is een vangnetorganisatie in die zin dat men zich richt op objecten die niet door de markt worden opgepakt. Maar ook deze moeten een zeker rendement opleveren: het realiseren van goed renderende projecten is nodig om ook objecten die zeer lastig zijn, te kunnen blijven aanpakken.

Box 7.4 Suikerfabriek De Zeeland (1891) in Bergen op Zoom¹²¹

De Zeeland is ontworpen als suikerfabriek, maar deze functie heeft het maar kort gehad. Lange tijd, tot 1986, diende het complex als munitieopslag. Sindsdien stond het leeg. Het terrein en de fabriek zijn onderdeel van het plan 'Bergse Haven', een zeer ambitieuze gebiedsontwikkeling waarin een oud bedrijventerrein wordt getransformeerd naar een nieuwe wijk aan het water. Net buiten de exploitatiegrens van Bergse Haven ligt het gebouw De Zeeland. Voor de herbestemming bestonden meerdere initiatieven, variërend van sloop tot aan een bovenregionaal entertainment centrum (o.a. een casino). Uit deze initiatieven is echter geen enkel concreet plan gekomen. Mede daarom vroeg de gemeente Bergen Op Zoom vijf partijen, waaronder AM/Amvest, een plan in te dienen voor de herontwikkeling van het gebouw de Zeeland en de directe omgeving. Bij deze planontwikkeling werkt AM/Amvest samen met Lingotto, Lagroup Leisure & Arts Consulting en BOEi.

BOEi beschikt over eigen vermogen van aandeelhouders. Daarnaast vult men de inkomsten aan met gelden van de Bankgiroloterij en Fondsenbeheer Nederland. Dit Fondsenbeheer Nederland is eigendom van de Rabo Vastgoedgroep en voert het management voor publiek-private fondsen (combinatie van overheidsgeld met privaat geld) voor maatschappelijk vastgoed. Hiertoe behoren de Stichting Nationaal Restauratiefonds, het Nationaal Groenfonds, de Stichting Stimuleringsfonds Volkshuisvesting Nederlandse gemeenten en ook BOEi. Fondsenbeheer Nederland beheert een vermogen van circa € 2,4 miljard (2007).

BOEi is een particuliere vennootschap met zeven aandeelhouders, maar zonder winst oogmerk. De aandeelhouders worden gevormd door vijf vastgoedontwikkelaars en -exploitanten, namelijk de Rabo Vastgoedgroep, AM Vastgoedontwikkeling BV, NS Poort (projectontwikkelaar voor stations en stationsgebieden), Dudok Wonen (woningcorporatie) en Vesteda (vastgoedonderneming van woningen in de hogere huursector). Daarnaast hebben ook de Bank Nederlandse Gemeenten NV en de Triodos Bank een aandeel in BOEi. Net als in een stadsherstelorganisatie ontvangen de aandeelhouders alleen een rentevergoeding over het ingelegd kapitaal. Omdat de projecten van BOEi zonder uitzondering een onrendabele top hebben is dividend in de afgelopen acht jaar nog niet uitgekeerd.

---

¹²¹ www.boei.nl

Box 7.5 Zeepziederij De Ster (1914) in Etten-Leur¹²²

De Ster werd gebouwd als zeepziederij en functioneerde lange tijd ook als kleinschalige machinewerkplaats. Het gebouw ligt op 100 meter van het historische winkelhart van Leur. Bij de herbestemming zijn diverse partijen betrokken: de Gemeente Etten-Leur, de RACM, de Stichting De Zuidwester, de Stichting Havenfeesten, de Stichting Havenfront Leur en de provincie Noord-Brabant. Op verzoek van de gemeente heeft BOEi een plan ontwikkeld voor het gebouw. Doel was het vinden van een sociaal-culturele invulling zodat het gebouw voor het brede publiek toegankelijk blijft. Die heeft het gevonden in het Centraal bedrijfsbureau en horeca-dagtrainingscentrum van de Stichting voor jeugdzorg De Zuidwester die actief is in de regio West-Brabant. Het dagtrainingscentrum is bedoeld voor jongeren die in de paracommerciële horeca arbeidsritme op kunnen doen. De Ster zal het middelpunt worden van de jaarlijkse Havenfeesten. Verder vervult het gebouw een rol als 'sanitairgebouw' ten behoeve van waterrecreanten die overnachten in de historische haven.

Vereniging Hendrik de Keyser¹²³

Vereniging Hendrick de Keyser (opgericht in 1918) zet zich in voor het behoud van architectonisch of historisch belangrijke gebouwen en hun interieur. De Vereniging koopt panden aan, restaureert ze en vervolgens worden deze verhuurd. Eenmaal verworven panden worden nooit meer afgestaan. De collectie, die gemiddeld met vijf tot tien gebouwen per jaar groeit, omvat ruim 360 objecten verspreid over 92 gemeenten in heel Nederland. Het gaat hierbij om huizen, boerderijen, buitenplaatsen, hofjes, villa's, vissershuisjes en raadhuizen. Het kloosterbezit beperkt zich vooralsnog tot de Cellebroederskapel in Maastricht. De meeste kloosters zullen niet voldoen aan de strenge criteria op het gebied van cultuurhistorische en architectonische waarden die de vereniging hanteert.

Tabel 7.2 Huidige bestemming van openbaar toegankelijke huizen van Hendrick de Keyser

Detailhandel	13	Toeristische instelling	1
Cultuurinstelling	2	Horeca	15
Musea	7	Ambachtsbedrijf	2

Bron: www.hendrickdekeyser.nl

¹²² www.boei.nl.

¹²³ www.hendrickdekeyser.nl.

Vereniging Hendrick de Keyser is een ideële instelling zonder winstoogmerk. Voor verwervingen en restauraties is de Vereniging aangewezen op externe fondsen, giften en legaten.¹²⁴ De giften zijn meestal in geld, maar soms wordt door particulieren een bijzonder woonhuis bij de Vereniging ondergebracht om het zo voor de toekomst veilig te stellen. Ook verschillende gemeenten hebben historische panden overgedragen, rekenend op de expertise van de Vereniging op het gebied van restauratie en beheer.

Het reguliere onderhoud wordt uit de verhuur betaald. De Vereniging exploiteert haar panden niet met winstoogmerk. Men zou de huren kunnen opdrijven door een duur appartementen- of kantorencomplex in de huizen te bouwen, maar omdat dit ten koste gaat van het historische interieur laat men dit na. Uitgangspunt van het beleid is dat de historische waarde van een gebouw belangrijker is dan de eventuele huuropbrengst.

Tabel 7.3 Inkomsten Hendrick de Keyser, 2007 (in euro's)

Baten uit eigen fondsenwerving (giften, legaten en contributies)	1.723.000
Baten uit acties derden (loterijen, fondsen)	1.493.000
Subsidies van overheden	551.000
Overige baten (huren van de panden en rente op eigen vermogen)	6.439.000
Som der baten	10.206.000

Bron: Vereniging Hendrick de Keyser, 2007: Jaarrekening

De Vereniging heeft ruim 3000 leden. De minimum contributie bedraagt voor een gewoon lid tenminste € 20 per jaar en voor een lid 'voor het leven' (30 jaar) € 360 ineens. Daarnaast heeft Vereniging Hendrick de Keyser twee hoofdsponsors die haar werk structureel steunen, namelijk de BankGiro Loterij en het SNS REAAL Fonds. Om de financiering van bijzondere, kapitaalintensieve restauraties en verwervingen rond te krijgen doet de Vereniging ook een beroep op instellingen, bedrijven en steunfondsen. Recent hebben onder andere de volgende sponsors belangrijke projecten

¹²⁴ Vereniging Hendrick de Keyser is vrijgesteld van successiebelasting over ontvangen erfstellingen en legaten.

mogelijk gemaakt: de Frans Mortelmans Stichting, de Louisa van der Velden Stichting, het Prins Bernhard Cultuurfonds, de Stichting De Leeuwenberg, het Thurkow Fonds en het VSB-fonds.

7.2.6 Buitenlandse voorbeelden van private financiering¹²⁵

Het beleid ten aanzien van cultureel erfgoed in Europa is een lappendeken. Elk land heeft zijn eigen aanpak. Om een indruk te geven wordt heel beknopt de rol van private financiering in drie landen besproken: het Verenigd Koninkrijk, Duitsland en Spanje. De situatie in het Verenigd Koninkrijk is te vergelijken met de Nederlandse situatie, waar men monumentenzorg primair als verantwoordelijkheid van de eigenaren ziet. In Engeland is eveneens een grote private sector, die draait op particuliere giften en steunt op een omvangrijk leger aan vrijwilligers. Heel anders is het in landen als Duitsland en Spanje, waar men de monumentenzorg in eerste instantie als overheidstaak ziet. Het aantal (landelijke) fondsen en private initiatieven is gering. In Spanje is de rol van de Katholieke kerk en van een conglomeraat van banken opvallend.

Verenigd Koninkrijk

Waarschijnlijk het bekendste voorbeeld van een private uitvoering van het monumentenbeleid is de National Trust in het Verenigd Koninkrijk, of voluit de National Trust for Places of Historic Interest or Natural Beauty. De instelling is in 1895 opgericht met als doel te werken aan het behoud van “plaatsen van historisch belang of natuurlijke schoonheid”.

De organisatie is volkomen onafhankelijk van de overheid. Het inkomen bestaat uit entreegelden, contributies van de 3,5 miljoen leden, donaties en legaten en de winst die wordt behaald bij de commerciële activiteiten. Het dagelijks werk is grotendeels in handen van bijna 50.000 vrijwilligers. De instelling heeft duizenden bezittingen, zoals 350 historische landhuizen en buitenplaatsen, diverse fabrieken en ander industrieel erfgoed. Jaarlijks worden ongeveer veertien miljoen betalende bezoekers ontvangen. Verder beheert ze ook talloze natuurgebieden, zoals bossen, moerassen, eilanden, boerenland en archeologisch erfgoed. De oppervlakte van het onroerend goed van de National Trust bedraagt 2520 km², dat is bijna 1,5% van het totale oppervlak van Engeland, Wales en Noord-Ierland.

---

¹²⁵ www.european-heritage.net

Duitsland

In Duitsland speelt de overheid een belangrijke rol bij het cultureel erfgoedbeleid. Bij de herbesteding en herinrichting van historische gebouwen en locaties spelen stadsbesturen een essentiële rol. Daarnaast stimuleert de federale overheid via diverse tijdelijke projecten een grootschalige aanpak. Zo zijn er tussen 1977 en 1979, tussen 1992 en 1994 en in 1999 diverse campagnes geweest om stadsbesturen aan te zetten tot actief cultuurhistorisch en monumentenbeleid. Hierbij zet de overheid sinds de jaren '90 vooral in op publiek-private samenwerking.

Er zijn dus ook private instellingen actief. De belangrijkste is de Deutsche Stiftung Denkmalschutz. Deze organisatie richt zich voornamelijk op de deelstaten in het voormalige Oost-Duitsland. Tot 2002 investeerde het circa € 290 miljoen in circa 2300 monumenten. Tot 2004 kwam een gedeelte van de jaarlijkse inkomsten (ter waarde van € 3,2 miljoen) uit de bezittingen van de SED en haar nevenorganisaties, oftewel de oude communistische partij-organisaties. Dit in het kader van de Altschuldenregelungsgesetz.

Verder zijn er diverse fondsen, maar aanzienlijk minder dan in Nederland. Het Stiftung Wüstenrot, opgericht in 1990, werkt eveneens voornamelijk in de voormalige DDR. In ruim vijftien jaar tijd heeft het fonds ongeveer € 20 miljoen uitgegeven aan diverse projecten op het gebied van monumentenzorg. De Denkmalstiftung Baden-Württemberg, opgericht in 1985, dankt zijn startkapitaal van € 25 miljoen aan de deelstaat Baden-Württemberg. Daarnaast krijgt het inkomsten van giften, met name uit het zakenleven. Eind 2002 had de Stiftung reeds 858 projecten gesteund met een totaalbedrag van € 38,4 miljoen. Ten slotte is er de Nordrhein-Westfalen-Stiftung Naturschutz, Heimat- und Kulturpflege, opgericht in 1986 en geënt op de Britse National Trust. De Stiftung heeft een jaarlijks budget van ongeveer € 10 miljoen te besteden.

Spanje

In Spanje is de overheid grotendeels verantwoordelijk voor de investeringen in het cultureel erfgoed. De private sector investeert circa € 220 miljoen, goed voor ruim 12,5 % van de totale uitgaven. Deze sector kan onderverdeeld worden in drie partijen, de Katholieke kerk, diverse stichtingen en particulieren.

De Katholieke kerk heeft in Spanje een gigantisch bezit aan cultureel erfgoed. Daaruit is te verklaren dat de kerk alleen al verantwoordelijk is voor meer dan de helft van alle private investeringen, naar schatting een bedrag ter hoogte van bijna € 120 miljoen. Overigens betalen ook diverse overheden (het Rijk, de regio's, gemeenten en de Europese Unie) mee aan het Spaanse religieuze erfgoed.

Van de diverse stichtingen is verreweg de belangrijkste de 'Spaanse confederatie van spaarbanken' (CECA), die ruim € 80 miljoen uitgaf aan cultureel erfgoed. De CECA hebben een 'Obra Social' (Sociaal Investeringscontract) voor een programma van "artistiek en natuurlijk historisch erfgoed". Hiermee vergeleken is het bedrag dat particulieren uitgeven aan cultureel erfgoed gering: naar schatting minder dan € 15 miljoen per jaar.

7.2.7 Conclusie

Uit het voorgaande is een reeks financieringsopties te destilleren, ieder met zijn voor- en nadelen.

- *Overheids subsidies.* Rijk en gemeenten verschaffen subsidies voor het onderhoud van de gebouwen, voor zover deze een cultuurhistorische waarde hebben die behoud rechtvaardigt. Lang niet alle kloosters zullen hiervoor in aanmerking komen. Bovendien wordt niet de hele onderhoudssom gesubsidieerd, maar een gedeelte (iets meer dan de helft). De provincie stelt zich flexibel op: zij heeft geen al te strenge voorwaarden vooraf, maar zal elk project op zijn eigen merites beoordelen.
- *Particuliere fondsen.* Deze zijn eveneens dikwijls gekoppeld aan een monumentenstatus, hoewel 'reddingsacties' voor niet-monumenten niet bij voorbaat kansloos hoeven te zijn. Nadeel van fondsvorming als financieringsbron is dat men afhankelijk wordt van de 'toevallig' beschikbare gelden: de spoeling wordt al snel dun in tijden van conjuncturele tegenslag (zie het VSB-fonds) of wanneer toevallig erg veel aanvragen tegelijkertijd worden ingediend.
- *Loterijen.* Veel fondsen vullen hun inkomsten aan door middel van loterijen, maar de loterijen verstrekken ook direct giften aan goede doelen. Een eeuwenoude manier om gelden van het publiek door te sluisen naar publieke doelen, als alternatief voor belastingheffing.

Vroeger had elke stad zijn eigen loterij, tegenwoordig werkt men vooral op nationale of zelfs internationale schaal. Deze organisaties werken zeer professioneel, met zelfs abonnementen (elke maand wordt automatisch een bedrag van je rekening afgeschreven). Nadeel is dat een deel van de opbrengsten van de loterij wegvloeit naar de organisatie.¹²⁶

- *Contributies.* Contributies of bijdragen van leden vormen in veel gevallen slechts een kleine, zij het wel redelijk betrouwbare inkomstenbron. Deze inkomstenbron levert vooral voordelen op op het gebied van draagvlak en betrokkenheid (tegenover de contributie staat ook zeggenschap van de leden). Maar soms kan de betrokkenheid zich ook tegen de organisatie keren (verlamming).
- *Beroep op de kapitaalmarkt.* Sommige instellingen werven financiële middelen door het uitgeven van eigendomsbewijzen (aandelen) of schuldpapieren (obligaties). Omdat de meeste projecten nauwelijks rendabel zijn en dus nauwelijks winsten genereren moet men zich hier geen grote voorstellingen van maken. Men kan niet concurreren met de reguliere beleggingen; men zoekt zijn heil op een specifiek segment van de kapitaalmarkt: grote partijen die geld voor een goed doel willen investeren (maatschappelijk verantwoorde ondernemers). Via een aandelenemissie worden verantwoordelijkheden en risico's naar rato verdeeld en dat maakt deze vorm van financiering aantrekkelijk. De geldschieter heeft niet alleen een belang, maar ook zeggenschap in het project. Bovendien sluit men mogelijkheden op koerswinsten op de lange termijn niet uit. Bij het uitgeven van obligatieleningen vermindert de zeggenschap, maar daar staat tegenover dat de obligatiehouders minder risico lopen.
- *Exploitatie.* Heeft men eenmaal onroerend goed in handen, dan kan men daaruit inkomsten genereren via bijvoorbeeld verhuur. De vereniging Hendrick de Keyser, die grotendeels in zijn inkomsten voorziet door verhuur van de monumentale panden, werkt al bijna negentig jaar als zo'n non-profit vastgoedmakelaar. Het is te vergelijken met het principe van het *revolving fund*, waarbij men over middelen (rente en aflossing) beschikt die terugvloeien uit eerdere leningen uit het fonds. Voor een situatie waarbij men jaarlijks een beperkt aantal aankopen verricht en uit deze aankopen snel middelen kan genereren, is het een prima optie, ook omdat men in de loop van de tijd steeds minder nieuwe financiële middelen hoeft aan te boren. Maar de kosten gaan natuurlijk wel voor

---

¹²⁶ Het blijkt soms moeilijk een prikkel in te bouwen voor de organisaties om kostenefficiënt te werken.

de baat uit: je hebt een omvangrijk startkapitaal nodig om een onroerendgoedportefeuille op te bouwen.

7.3 Organisatorische opties

Bij het zoeken naar de herbestemming van kloosters spelen niet alleen financiële problemen, maar ook tal van organisatorische kwesties. In de afgelopen jaren is de herbestemming van kloosters vooral een kwestie geweest van ad hoc beleid. Wanneer de bevolking in een klooster sterk terugliep, kwam er een moment waarop men gebouwen ging afstoten. Eventueel behoud van het cultureel erfgoed hing dikwijls af van de toevallige interesse van het klooster of de abt, de aanwezigheid van lokale actiegroepen of een plaatselijke 'suikeroom' die zich inzette voor behoud en geld wist te mobiliseren. Zet men deze ad hoc aanpak voort, dan zullen in de komende jaren de kloosters één voor één de deuren sluiten en zal er per project worden gezocht naar een goede herbestemming. Soms zal dat een passende functie opleveren, soms zal een projectontwikkelaar meer belangstelling tonen voor de grond dan voor het erfgoed en de gebouwen slopen om er een nieuw kantoorgebouw of woningen te laten verrijzen. Wanneer het klooster een geringe cultuurhistorische betekenis heeft, kan dat een zinvolle optie zijn, maar wanneer op die manier religieus erfgoed verloren gaat dat men liever had behouden, is dat geen optimaal resultaat.

Om de risico's van ad hoc beleid te beperken is het gewenst om tot een gecoördineerde aanpak te komen, waarbij de verschillende gebouwen die immers vrijwel allemaal binnen afzienbare tijd leeg komen, in een *pool* worden ondergebracht en de herbestemming wordt gecoördineerd. Een coördinator of regisseur kan de kloosters bij het onvermijdelijke proces van sluiting en functieverandering ondersteunen met expertise die de kloosters zelf node missen. Maar wie moet die coördinatie op zich nemen? Welke taken moet zo'n coördinator uitvoeren en wat zijn de verantwoordelijkheden? Met andere woorden, wat is de herontwikkelingsopgave die bij herbestemming van kloosters ontstaat?

7.3.1 Herbestemmingsopgave

- Allereerst moet er een *ontwikkelingsplan* komen. Hiervoor zal men creativiteit en durf in huis moeten hebben, maar ook oog voor de belangen van alle betrokkenen.
- Daarnaast is *vertrouwen bij de huidige bewoners* essentieel. Het project staat of valt met het draagvlak onder de huidige bewoners en eigenaren.
- In dat verband speelt de *zorg voor de huidige bewoners* een grote rol. Hun huisvesting en zorg moeten gegarandeerd worden.
- In de vierde plaats is er een *monumentenbelang*. Gebouwen met bijzondere kwaliteiten op het gebied van het cultureel/religieus erfgoed moeten behouden blijven of mogelijk worden versterkt (restauratie).
- Daarnaast is er het *lokale belang*. Het creëren of versterken van draagvlak in de lokale gemeenschap is eveneens een belangrijke opgave. De lokale gemeenschap heeft alle belang bij een zinvolle herbestemming: vanwege de nieuwe voorziening en vanwege het behoud van het oude gebouw als onderdeel van de lokale identiteit.
- Vervolgens de *financiën*. Wie wil investeren in rendabele en onrendabele herbestemmingsprojecten?
- Daarbij speelt de vraag van *pooling*. Mogelijk moeten rendabele en onrendabele projecten met elkaar worden verevend.
- Het *planologisch traject*. Ontwikkelingsplannen moeten een inspraakprocedure doorlopen, vergunningen moeten worden verstrekt, mogelijk moet ook het bestemmingsplan worden gewijzigd.
- De *herbestemming*. De daadwerkelijke herbestemming is gebaat bij een betrouwbare partij met ervaring met dergelijke, vaak moeilijke herbestemmingsprocessen.
- De *exploitatie* moet worden geregeld. Welke nieuwe functie moet het gebouw krijgen en welke partij kan deze het best op zich nemen?
- De *bemensing*. Hoe komt men aan arbeid om de nieuwe functie uit te oefenen?

7.3.2 Betrokken partijen

Bij al deze opgaven zijn diverse partijen betrokken die allemaal hun eigen verantwoordelijkheden, expertise en belangen inbrengen. Het Rijk zal bijvoorbeeld waken over de waarden van het cultureel erfgoed en brengt daartoe middelen in (restauratie- en onderhoudssubsidies). Er kunnen ‘maatschappelijke ondernemers’ zijn die vanuit een maatschappelijke

verantwoordelijkheid in het proces willen stappen. Dat kan gaan om woningbouwcorporaties die vanuit hun taakstelling (het huisvesten van de doelgroepen en bijdragen aan de ontwikkeling van de lokale samenleving) geld en arbeid willen stoppen in de herbestemming, maar ook andere ideële vastgoedbeheerders (zoals het Brabants Monumentenfonds) of investeerders (zoals banken met een ideële doelstelling).

Ontwikkelingsplan

Voor de opstelling van het *ontwikkelingsplan* komen diverse partijen in aanmerking. De provincie kan in de planontwikkeling een rol spelen als bewaker van het algemene bovenlokale belang, de gemeente als bewaker van het lokale belang, terwijl ondernemingen (profit en non-profit) vanuit hun rol als mogelijk toekomstig gebruiker of exploitant een belangrijke stem hebben. Wellicht zouden ook de kloosters hier nog een rol kunnen spelen om hun specifieke wensen tot uitdrukking te laten komen.

Vertrouwen

Het waarborgen van het *vertrouwen onder de huidige bewoners* is een taak die moeilijk aan een van de betrokken partijen kan worden overgelaten. Geen van de genoemde partijen gaat het proces belangeloos in. Mede daarom zou een procescoördinator deze opgave op zich moeten nemen. Dit kan vorm krijgen door bijvoorbeeld een vertegenwoordiger van de kloosters in het coördinatielichaam op te nemen en door duidelijke afspraken vast te leggen en te bewaken.

Zorg voor de huidige bewoners

Een gedeelte van het vertrouwen is al gewonnen, wanneer de *zorg voor de huidige bewoners* gewaarborgd is. De coördinator moet afspraken hierover vastleggen en bewaken. De daadwerkelijke zorg kan uitbesteed worden aan de toekomstige gebruiker of een zorginstelling.

Monumentenbelang

Het *monumentenbelang* is wettelijk vastgelegd. Het Rijk en de gemeente voeren die taken uit. Uiteraard ligt de uiteindelijke verantwoordelijkheid bij de eigenaar van het onroerend goed.

Lokaal belang

De gemeente en lokale non-profitorganisaties zijn de ‘natuurlijke’ behartigers van de *lokale belangen* bij de herbestemming, als beschermers van

de lokale identiteit en verantwoordelijke partijen voor een gezonde sociale en economische ontwikkeling van de gemeenschap.

Financiering

Om de herbestemming te *financieren* ligt het voor de hand om de prioriteit te leggen bij het zoeken naar geld bij commerciële partijen (aangevuld met bijvoorbeeld restauratiesubsidies). Levert dit te weinig of niets op, dan kan de zoektocht worden uitgebreid naar non-profit partijen en de overheid (in die volgorde).

Pooling

Grote partijen op de vastgoedmarkt kunnen flexibel opereren doordat zij onrendabele investeringen in het ene project kunnen compenseren met winsten in een ander project. Deze systematiek is op dit moment bij de kloosters niet mogelijk. Elk klooster maakt nu zelf zijn afweging en ondervindt daarvan zelf de consequenties. Soms zal dat tot suboptimale uitkomsten leiden, bijvoorbeeld in de situatie waarin een monumentaal klooster moet wijken voor nieuwbouw. *Verevening* of *pooling* kan dan een oplossing bieden, waarbij de positieve resultaten van het ene project worden gebruikt om de negatieve resultaten van een ander project te compenseren. Voor zo'n systematiek is een bovenlokale partij nodig.

Planologisch traject

Wanneer het ontwikkelingsplan is gemaakt, hier alle belangen in zijn meegewogen en er zicht is op financiering, dan kan men het *planologisch traject* in. Gemeenten en provincie zijn hierin primair verantwoordelijk; wel worden in toenemende mate taken in het traject uitbesteed aan derden (non-profit partijen en commerciële partijen).

Realisatie van de herbestemming

Vervolgens wordt de *herbestemming* gerealiseerd. Dat is een vak apart dat de nodige bestuurskracht, commerciële aanleg, flexibiliteit, communicatieve vaardigheden enz. vereist. Overheden missen meestal een of meerdere van deze eigenschappen. Het coördineren van de herbestemming kan dus het beste worden overgelaten aan een gespecialiseerde onderneming (al dan niet met een commerciële doelstelling).

Exploitatie

Voor de *exploitatie* geldt grotendeels hetzelfde verhaal. In theorie kan een congregatie nadat de kloosterlingen zijn vertrokken, het onroerend goed zelf blijven exploiteren, maar dat ligt niet voor de hand.¹²⁷ Ondernemingen, non-profit en/of profit, zijn hiervoor de ‘natuurlijke’ partijen. Van belang is op te merken dat bij de exploitatie de eigenaar van het onroerend goed niet altijd de gebruiker hoeft te zijn. Men kan er voor kiezen om het eigendom in handen te houden van een vastgoedpartij die zich sterk maakt voor het in stand houden van het religieus erfgoed, en het vastgoed te verhuren aan een gebruiker (die zich niet hoeft te bekommeren om het onderhoud van het religieus erfgoed).

Bemensing

Wanneer de nieuwe gebruiker een commerciële partij is, zal deze verantwoordelijk zijn voor zijn eigen personeelsbeleid. Voor een non-profitorganisatie is het wellicht mogelijk gebruik te maken van vrijwilligers (te werven via een vrijwilligersbank).

Box 7.6 De factor arbeid

Een gedeelte van de ‘onrendabele top’ kan worden opgevangen door kostenbesparingen op het gebied van arbeid, door bijvoorbeeld gebruik te maken van vrijwilligers. Op dit vlak zijn diverse ontwikkelingen gaande. Een daarvan is de opkomst van de mondige burger die in zijn vrije tijd actief invloed tracht uit te oefenen op de inrichting van de samenleving, zijn maatschappelijk verantwoordelijkheidsgevoel omzet in vrijwilligerswerk. De terugtrekkende overheid en de eigen verantwoordelijkheid van de burger zijn andere ontwikkelingen. Deze scheppen voor talrijke lokale actiegroepen en vrijwilligersinitiatieven de ruimte om zich met maatschappelijke problemen bezig te houden en iets op te bouwen. De mondige burger weet immers ook dikwijls feilloos de weg te vinden bij de relevante instellingen en heeft dankzij internet de beschikking over relevante informatie. Het ontwerp-bestemmingsplan is tegenwoordig met een druk op de knop thuis te downloaden. Maar ook buurtwerk of lokaalhistorische of cultuurhistorische verenigingen profiteren van deze ontwikkelingen.¹²⁸

---

¹²⁷ De exploitatie van onroerend goed behoort niet (meer) tot de kerntaken van de kloosters. Bovendien zal de exploitatie vanuit een buitenlandse vestiging van de congregatie ongetwijfeld op grote praktische bezwaren stuiten.

Box 7.7 Engeland, het land van de vrijwilligers

In Engeland is er een sterke sector van vrijwilligers die zich ontfermt over het nationaal erfgoed. Er zijn minstens 107 landelijke instellingen en groepen op dit gebied actief. De twee belangrijkste zijn de National Trust en de English Heritage. Samen hebben zij meer dan 4 miljoen leden (cijfer voor 2006/07) en 476.000 vrijwilligers (circa 1,2% van de volwassen bevolking). Zonder deze vrijwilligers zouden de meeste organisaties nauwelijks kunnen draaien. In de National Trust wordt bijvoorbeeld naar schatting 45% van alle werkzaamheden verricht door het vrijwilligersleger van bijna 50.000 personen. De vrijwilligers verrichten jaarlijks werkzaamheden ter waarde van minstens £ 40 miljoen (naast de contributie van £ 100 miljoen per jaar).

Onderstaande tabel combineert de verschillende elementen van de herbestemmingsopgave met de partijen van wie daarbij een inbreng wordt verwacht.

---

¹²⁸ Van Dam, Lüdtke en Salverda, 2002: *Twee handen vol trends – een verkenning naar trends in de samenleving*, p. 19-20; Dagevos, Luttik, Overbeek en Buijs, 2000: *Tussen nu en straks. Trends en hun effecten op de groene ruimte*, p. 25-26.

Tabel 7.4 Herbestemmingsopgave en meest betrokken partijen

Partij → Opgave ↓	Rijk	Prov.	Gem.	Maatsch. ondern.	Commerc. partij	Klooster	Coördinator
Ontwikkelingsplan		X	X	X	X	(X)	X
Vertrouwen							X
Zorg huidige bewoners				(X)	(X)		X
Monumentenbelang	X		X				
Lokale belang		(X)	X	X			
Financiën	X	X	X	X	X	X	
Pooling		X					X
Planologisch traject		X	X				
Herbestemming				X	X		
Exploitatie				X	X	(X)	(X)
Bemensing					X		X

7.3.3 Rol van de coördinator

Bij moeilijke projecten is goede samenwerking tussen diverse partijen essentieel:

1. een partij met veel ervaring met en creativiteit op het gebied van herbestemming van cultureel erfgoed (een ontwikkelaar).
2. een partij die alle finesses van het planologische traject beheerst (gemeente en/of provincie).
3. een partij die wil investeren in goede doelen en daarbij rendement opoffert (maatschappelijke ondernemingen, zoals corporaties, banken, vastgoedondernemingen).

Hier komen in de herbestemmingsopgave voor de kloosters nog twee aspecten bij, namelijk

4. een partij die het vertrouwen heeft van de kloosterlingen en hun belangen behartigt, en
5. een partij die de lange termijn (behoud van de immateriële belangen) in het oog houdt en de herbestemmingsprocessen coördineert.

De drie eerste competenties (ervaring met ontwikkeling, met planologie en met financiering) kunnen in beginsel per project bijeen worden gebracht, al dan niet in een tijdelijke projectorganisatie die na de voltooiing van het project wordt opgeheven. Maar de andere twee vereisten (vertrouwen van de kloosterlingen en procescoördinatie met het oog op de immateriële belangen op lange termijn) wijzen in de richting van een overkoepelend coördinatieorgaan dat langere tijd functioneert (bijvoorbeeld tien jaar). Dit orgaan bewaakt allereerst de belangen van de kloosterlingen tijdens de gehele herbestemmingsoperatie, tot de laatste kloosterling uit de gebouwen is vertrokken. Ten tweede zorgt het voor coördinatie en bewaking van de lange termijn immateriële belangen. De coördinatie strekt zich uit op diverse terreinen: financieel (verevening), organisatorisch en vooral strategisch.

Een coördinatieorgaan kan gericht op zoek gaan naar partijen die geïnteresseerd zijn om te investeren of als nieuwe gebruikers op te treden en daar vanuit de pool van kloosters het geschikte klooster bij zoeken. Bovendien maakt een dergelijke coördinator het mogelijk om een integrale visie op het religieuze erfgoed te ontwikkelen en de voortgang van de operatie te bewaken.

Box 7.8 Koepel van de kloosters

De Konferentie Nederlandse Religieuzen fungeert als de koepelorganisatie van de kloosters. De Financiële Commissie voor Religieuzen (FKR), een werkgroep binnen de KNR is een lobbygroep met als doel de "behartiging van de materiële belangen van de religieuze instituten in Nederland." De werkgroep lobbyt bij de overheid, toetst de gevolgen van nieuwe regelgeving voor de kloosters ('welke gevolgen hebben de recente verandering in het erf- en schenkingsrecht voor de giften en legaten aan de kloosters', 'wat voor gevolgen heeft de invoering van de voordeurdelersregeling in de sociale zekerheid voor de kloosters'), informeert de kloosters over allerlei bijzondere regelingen voor kerkelijke instellingen en instellingen van algemeen nut, enz.¹²⁹

De coördinerende rol speelt zich af op provinciaal niveau. Het ligt daarom voor de hand dat in ieder geval een of meerdere ervaren krachten van dit niveau deel uitmaken van het coördinatielichaam. Daarbij moet het gaan om mensen die ervaring hebben met het omgaan met partijen uit de vastgoed- en de financiële sector, en die tevens over de creativiteit beschikken om succesvolle herbestemmingsopties te herkennen. Dat kunnen ervaren ambtenaren van de Provincie Noord-Brabant of van de Brabantse Ontwikkelingsmaatschappij zijn dan wel buitenstaanders met veel ervaring in herbestemmingen. Daarnaast zal ook namens de religieuzen een vertegenwoordiger moeten worden aangewezen. Het ligt voor de hand om die uit de kringen van de KNR te kiezen, maar ook een gezaghebbend bestuurder uit een van de vele kloosters is natuurlijk een optie. Wel iemand die voldoende statuur bezit om in het ingewikkelde belangenspel van de herbestemmingsoperatie niet ondergesneeuwd te raken.

Wanneer men deze twee partijen heeft samengebracht, zijn de belangrijkste kerntaken vertegenwoordigd. Of men partijen uit de financiële wereld, de vastgoedsector, de lagere overheden (gemeenten) en eventuele kandidaten voor hergebruik (bijvoorbeeld zorginstellingen) opneemt in het coördinatieorgaan, is een kwestie van afweging tussen enerzijds draagvlak en daadkracht. Hoe meer partijen tot het lichaam worden toegelaten, hoe meer draagvlak al in een vroeg stadium kan worden verworven, maar ook: hoe moeilijker de besluitvorming kan verlopen.

---

¹²⁹ KNR, 2007: *Jaarverslag 2006*, p. 30-31.

Het is mogelijk te kiezen voor een kleine slagvaardige projectorganisatie die andere partijen (zoals overheden, aannemers) aanstuurt en op zoek gaat naar partijen voor een herbestemming. Het andere uiterste is een organisatie die alle competenties zelf in huis heeft en herbestemmingsprojecten niet alleen aanstuurt, maar ook uitvoert. In zo'n geval komt publiek-private samenwerking in het vizier van de provincie met diverse private partijen (projectontwikkelaars, nieuwe gebruikers). De pps neemt het planologische traject (eventueel aanpassing bestemmingsplan, regelen van vergunningen) voor zijn rekening en is ontwikkelaar en uitvoerder van de herbestemming.

Hoe groot of klein de organisatie ook zal zijn, om te kunnen onderhandelen moet zij beschikken over financiële middelen. Een fonds van een zekere omvang maakt het mogelijk om onrendabele projecten niet bij voorbaat af te wijzen, maar deze te compenseren met rendabele projecten. Ook hier zijn diverse afwegingen mogelijk. Men kan kiezen voor een klein fonds door zich zeer terughoudend op te stellen als vastgoedeigenaar en alleen tot aankoop van de religieuze complexen over te gaan wanneer de herbestemming in gevaar komt (door bijvoorbeeld een 'vijandig bod' op een klooster). Aan de andere kant biedt aankoop en exploitatie garanties wat betreft het behoud van het cultureel erfgoed, zoals het werk van het Brabants Monumentenfonds en Hendrick de Keyser tonen. Wanneer men voor exploitatie kiest heeft dat natuurlijk gevolgen voor de organisatie. Exploitatie kan echter losgekoppeld worden van de coördinatie en daarom ook ondergebracht worden in een aparte onderneming.

7.4 Conclusie

Om te voorkomen dat de nog in gebruik zijnde Brabantse kloosters op afzienbare termijn worden gesloten en verkocht zonder waarborgen voor het behoud van de immateriële waarden die zij belichamen, moet het huidige ad hoc beleid plaatsmaken voor een meer gecoördineerde aanpak. In feite is er sprake van een omvangrijke herbestemmingsopgave van de Brabantse kloostercomplexen, waarbij vele belangen in het geding zijn. Allereerst natuurlijk de belangen van de eigenaars en huidige bewoners wier huisvesting en verzorging tot aan hun dood gegarandeerd moeten zijn. Daarnaast hebben sommige kloosters monumentenstatus en zijn er belangen van de gemeente, wijk of buurt waar het klooster is gevestigd. Bij het zoeken naar nieuwe bestemmingen moet worden nagedacht welke

functies bij het gebouw zouden passen en er moeten financiers en exploitanten worden gevonden om deze functies te verwezenlijken. In sommige gevallen kunnen private initiatieven van particulieren of maatschappelijke ondernemers waardevolle oplossingen opleveren, in andere gevallen zullen lokale of provinciale overheden financieel bij moeten springen.

Bovenal ontbreekt het op dit moment aan coördinatie. De verschillende partijen die nodig zijn om de herbestemmingsopgave te realiseren – kloosterorden, ontwikkelaars, erfgoedbeheerders, overheden, (maatschappelijke) ondernemers, financiers – weten elkaar niet te vinden. Als er al samenwerkingsvormen tot stand komen, is dat op projectniveau en niet op het niveau van de Brabantse kloosters als totaliteit. Een nieuwe organisatie (of nieuwe tak van een bestaande organisatie) kan initiatieven ontwikkelen en coördineren om niet alleen om een bijzonder stukje van het Brabantse erfgoed en de Brabantse identiteit voor toekomstige generaties te behouden, maar daar ook nieuwe waarde mee te genereren.

Literatuur

- Agro & Co, 2008: *Nieuwe markten in het Brabantse land. Waardecreatie, ondernemerschap en regionale ontwikkeling*, Telos, Tilburg
- Arnts, L., 2006: 'De migrantenkerken', elektronische bijlage bij het rapport van J. Becker en J. de Hart, 2006: *Godsdienstige veranderingen in Nederland*, te vinden op www.scp.nl
- Becker, J. en J. de Hart, 2006: *Godsdienstige veranderingen in Nederland. Verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie*, Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag
- Bernts, T., 2001: *De kogel door de kerk. Een onderzoek naar de toekomst van de kerken en kloosters, verzekerd bij de Onderlinge Verzekering Maatschappij Donatus*, KASKI, Nijmegen
- Bernts, T., G. Dekker en J. de Hart, 2007, *God in Nederland 1996-2006*, Kampen
- Campen, C. van (red.), 2008: *Grijswaarden. Monitor ouderenbeleid 2008*, Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag
- Dagevos, J.C., J. Luttkik, M.M.M. Overbeek en A.E. Buijs, 2000: *Tussen nu en straks. Trends en hun effecten op de groene ruimte*, Alterra en LEI, Den Haag
- Dam, R.I. van, S. Lütke en I.E. Salverda, 2002: *Twee handen vol trends – een verkenning naar trends in de samenleving*, Natuurplanbureau en Alterra, Wageningen
- DTZ Zadelhoff, 2008: *Zorghotels nu en in de toekomst. De Nederlandse markt voor zorghotels 2008*
- Geest, L. van der, 2005: *Blijvende zorg. Economische aspecten van langdurige ouderenzorg*, NYFER/RVZ, Zoetermeer
- Harskamp, A. van, 1999: 'Een mirakel van onze tijd', op www.bezinningscentrum.nl

Van oude waarden naar nieuwe waarde

Heijsteeg, J.W., 2003: *Monumentale kloostercomplexen in Noord-Brabant in de gevarenzone, of slechts een hot issue*, Katholieke Universiteit Nijmegen

Hendriks, S., 2008: *Kloosters als religieus erfgoed. Bouwstenen voor een te voeren beleid*, Stichting Matrijs, Utrecht

Hoefnagels, A., 2006: Religieus hoogfeest of toeristisch spektakel? De Heiligdomsvaart van Maastricht, in: *Levend Erfgoed. Vakblad voor public folklore & public history*, jg. 3, nr. 1

'Hun roeping gaat nog door', in: *Katholiek Nieuwsblad*, 9-1-2009

Huysmans, F. en J. de Haan, 2007: *Het bereik van het verleden. Ontwikkelingen in de belangstelling voor cultureel erfgoed. Het culturele draagvlak deel 7*, Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag

Jelsma, D., 2008: *Een plaats die ons heilig is? Godshuizen in Noord-Brabant en hun betekenis in deze tijd*, Task Force Toekomst Kerkgebouwen

KASKI, 2009: *Kerncijfers van de kerkgemeenschappen die deelnemen aan de 'actie Kerkbalans 2009'*, Nijmegen

'Klem tussen kerk en staat. Heisa rondom hergebruik Paduakerk', in: *Katholiek Nieuwsblad*, 1-3-2002

KNR, 2007: *Jaarverslag 2006*

Kruidenier, M., 2007: *De Oude Kaart van Nederland, leegstand en herbestemming in Noord-Brabant*, De Onderste Steen, Nijmegen

LAgrouP&Interarts, 2005: *City Tourism & Culture. The European Experience*, ETC Research Report 2005/1

Lancaster, K.J., 1991: *Modern Consumer Theory*, Edward Elgar Publishing, Aldershot

Leeuwen, C. van, 'Kloostergastvrijheid', in: *Wandelmaat*, 17 november 2007

Massaar-Remmerswaal, J. en T. Bernts, 2007: *Kerncijfers 2006 uit de kerkelijke statistiek van het Rooms-Katholiek Kerkgenootschap in Nederland*, KASKI, Nijmegen

Ministerie van SZW, 2006: *De toekomstige inkomenspositie van ouderen*, Werkdocument, Ministerie van SZW, Den Haag

Mourato, S., A. Kontoleon en A. Danchev, 2002: 'Preserving cultural heritage in transition economies, a contingent valuation study of Bulgarian monasteries', in: S. Navrud en R.C. Ready, 2002: *Valuing cultural heritage: applying environmental valuation techniques to historic buildings, monuments and artifacts*, Edward Elgar Publishing Ltd, Aldershot

Mourato, S. en M. Mazzanti, 2002: 'Economic Valuation of Cultural Heritage: Evidence and Prospects', in: *Assessing the Value of Cultural Heritage*, Getty Conservation Institute, Los Angeles, CA

Nationaal Restauratiefonds, 2007: *Investeren in monumenten*, Hoevelaken

Pine II, B.J. en J.H. Gilmore, 1999, *The Experience Economy. Work Is Theatre & Every Business a Stage*, Harvard Business School Press, Boston, Massachusetts

Prismant, 2007: *Lichte daling verkeerde-bed-patiënten*, op: www.prismant.nl.

Robbins, S.P. en R. Boissevain, 2006: *Gedrag in organisaties*, Pearson Education

Rokeach, M, 1973: *The nature of human values*, Free Press, New York

Rossum, K. van, 2005: *Mystiek Brabant; onderzoek naar de haalbaarheid van – en vraag naar Reli-toerisme*. Brabants Bureau voor Toerisme

Schepens, Th., L. Spruit en J. Kregting, 2002: *De Rooms-Katholieke Kerk in Nederland, 1960-2000. Een statistisch trendrapport*, KASKI memorandum 326, Nijmegen

SCP, 2004: *In het zicht van de toekomst. Sociaal en Cultureel Rapport 2004*, Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag

Van oude waarden naar nieuwe waarde

SER, 2008: *Langdurige zorg verzekerd: Over de toekomst van de AWBZ*, SER, Den Haag

Stichting 2008 jaar voor het religieus erfgoed, 2008: *Geloof in de toekomst! Strategisch plan voor het religieus erfgoed*

Torre, M. de la, 2002: *Assessing the value of cultural heritage*, Research Report, The Getty Conservation Institute, Los Angeles

Trappist Info, 2006, Internationale Vereniging Trappist Westvleteren

Trendbox, 2006: *Life&Living 2006*

Trigeorgis, L, 1996: *Real options. Managerial flexibility and strategy in resource allocation*, MIT Press, Cambridge Massachusetts

Vereniging Hendrick de Keyser, 2007: *Jaarrekening*, Amsterdam

Wandelplatform-LAW, 2000: *Pelgrimspad*, Deel II Brabant en Limburg, Amersfoort

Welzel, C., 2006: 'A Human Development View on Value Change Trends (1981-2006)', op: www.worldvaluessurvey.org

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, 2006: *Klimaatstrategie – tussen ambitie en realisme*, Amsterdam University Press, Amsterdam

Websites

www.abdijaffligem.be

www.bijzonderbrabant.nl

www.boei.nl

www.cbk.nl

www.demaagd.nl

www.dewandelmaat.nl

www.eencursusinwonderen.org

www.european-heritage.net

www.familiaaugustiniana.nl

www.helpguide.org
www.hendrickdekeyser.nl
www.kloosterhemelum.nl
www.kloostersintaegten.nl
www.monumentenfondsbbrabant.nl
www.motivaction.nl
www.njelderlaw.com
www.nuvu.nl
www.orangerie.nl
www.palliatief.nl
www.palliatievezorg.nl
www.reginacoeli.nl
www.rivm.nl
www.routebureaubrabant.nl
www.santiago.nl
www.toekomstkerkgebouwen.nl
www.uitgeverijmeinema.nl
www.ulingsheide.nl
nl.franceguide.com
shop.belgianshop.com
webwinkel.gall.nl

CBS Statline